

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
МИКОЛАЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ АГРАРНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ БІЗНЕСУ, ІННОВАЦІЙНОГО
РОЗВИТКУ ТА МІЖНАРОДНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ
ОБЛІКОВО-ФІНАНСОВИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА ЕКОНОМІЧНОЇ ТЕОРІЇ І СУСПІЛЬНИХ НАУК

ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ

курс лекцій для здобувачів третього (доктор філософії)
рівня вищої освіти ОНП «Економіка» спеціальності 051
«Економіка» денної форми здобуття вищої освіти

Миколаїв
2024

УДК 101:33
Ф56

Друкується за рішенням науково-методичної комісії обліково-фінансового факультету Миколаївського національного аграрного університету протокол № 10 від «22» квітня 2024 р.

Укладачі:

- Н.В. Мірошкіна – кандидат філос. наук, ст. викладач кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету
- Г.Ю. Суріна – кандидат філос. наук, ст. викладач кафедри економічної теорії і суспільних наук Миколаївського національного аграрного університету

Рецензенти:

- Шарата Н.Г. – доктор економічних наук, професор кафедри обліку і оподаткування Миколаївського національного аграрного університету
- Патлайчук О.В. – канд. філос. наук, доцент кафедри психології, філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету кораблебудування ім. адмірала Макарова;

Ф56 **Філософія економіки** : курс лекцій для здобувачів третього (доктор філософії) рівня вищої освіти ОНП «Економіка» спеціальності 051 «Економіка» денної форми здобуття вищої освіти. / уклад. : Н. В. Мірошкіна, Г. Ю. Суріна. Миколаїв : МНАУ, 2024. 124 с.

УДК 101:33

ВСТУП.

Підготовка майбутніх фахівців-науковців з економіки передбачає розвиток у них сучасної культури теоретичного та прикладного мислення, формування цілісного погляду на основні проблеми економічного розвитку, що їхнього професійного розгляду, крізь призму як економічної науки, так і філософії. Сучасний вчений-економіст повинен розуміти світоглядні засади економічного процесу, його соціокультурні підвалини, а також методичні та парадигмальні концепти сучасного наукового пізнання.

З огляду на зазначене, змістом курсу «Філософія економіки» є вивчення економічних процесів в контексті соціального та культурного життя; економічного розвитку во взаємозв'язку з розвитком інших сфер суспільного життя; економічного буття як частини буття соціуму, сутності, особливостей, форм, методів економічного пізнання; механізмів розвитку економічного знання, функціонування та зміни економічних теорій; з'ясування ролі, місця та функцій економічної науки в сучасному світі. Особлива увага приділяється розгляду економіки та економічної науки як феноменів культури в контексті філософської рефлексії.

Це знаходить втілення в складових змісту даного курсу, що мають своїм призначенням аналіз економіки як особливої галузі буття; а також методологічних, та світоглядно-ціннісних засад економічної діяльності та економічного пізнання.

Тема 1. Філософія економіки як наукова дисципліна: поняття, структура, функції, етапи розвитку.

План

1. Формування філософії економіки як галузі знання.
2. Об'єкт, предмет та проблемне коло філософії економіки.
3. Структура філософії економіки.
4. Функції філософії економіки.

I.

1. Формування філософії економіки як галузі знання.

Термін «економіка» сьогодні використовується у двох значеннях: по-перше, «економіка» - це господарство, тобто система об'єктів, засобів та процесів, за допомогою яких люди, за допомогою праці, створюють необхідні умови для життя; по-друге, «економіка» - це наука про господарство та відносини, які складаються між людьми в процесі виробництва та споживання. Слово «економіка» походить від грецького слова «ойкономія», що означає «оселя», «закон». В Давній Греції це слово означало правила ведення домашнього господарства, вміння голови сім'ї управляти власністю, рабами, дружиною та дітьми. Вважається, що вперше в літературі це слово використав Ксенофонт, автор роботи «Ойкономія». Вперше найбільш повно виклав зміст ойкономії Арістотель. Саме він вперше дослідив такі явища, як розподіл праці, грошовий оборот, вартість. Його вчення довго визначало підхід до побудови економічного знання. Форми життя Арістотель поділяв на природні та неприродні. Цей підхід він поширив й на господарські явища. Давньогрецьке місто-держава – поліс було для Арістотеля аналогом космосу, що втілює все суще. Поліс повинен виступати гармонійним об'єднанням самодостатніх домогосподарств, що не тільки забезпечує матеріальні потреби громадян, а й має створити умови для їх морального вдосконалення та самореалізації. Саме такий спосіб господарства філософ називав природним. Виробництво продукції для продажу (обміну)

він вважав неприродним, оскільки воно орієнтовано не на задоволення природних потреб, а на мінову вартість та накопичення грошей. Це порушує одну з головних античних добродітностей – міру, оскільки грошові багатства не мають природної міри зростання. Форму діяльності, спрямовану на накопичення грошей, Арістотель назвав «хрематистикою». Як неприродне утворення, вона порушує гармонію в системі «домогосподарство-поліс-космос». Арістотель визначив, що економіка рано чи пізно переходить в хрематистику, тобто виробництво тяжіє до торгового прибутку.

Християнська філософія середніх віків ґрунтувалася на традиції Арістотеля. Вона вважала працю карою для людини за гріхопадіння. Володіння майном, нерухомістю, грошима розглядались як результат гріхопадіння, людського егоїзму. Власність людини є уявною. Справжній власник всього сущого – Бог, вчив Фома Аквінський, систематизатор схоластики. Як мета господарської діяльності розглядалося збереження соціального порядку, забезпечення себе необхідними речами. Чого б людина не досягла у земному житті, перед Богом вона постане нагою, тому дбати треба не про земні блага, а про душу. Господарська активність не визнавалася цінністю в культурі традиційних суспільств. Розподіл повинен проводитися не за ринковими цінами, а цінами справедливими. Торгівля є законною лише тоді, коли вона слугує справедливій меті: отриманню коштів для себе і своєї родини, компенсації витрат за доставку товарів, оплату праці робітників. Стосовно проблеми збагачення Фома Аквінський стояв на позиції традиційного суспільства, будова якого визначена Богом: кожен займає своє місце та залишається на ньому все життя. Це встановлює міру багатства: кожен багатий в тій мірі, яка відповідає його стану. Пізня схоластика вводить поняття капіталу: простий позичковий відсоток християнством заборонений, а прибуток на капітал в будь-якому вигляді дозволений. Право приватної власності є умовним, поступкою людській гріховності. Багатство не мета існування, а засіб облаштування світу та його вдосконалення. Гріх не у тому,

щоб мати багатство, гріх в прагненні багатства та використанні його у неправедних цілях.

Модель житті в добу середніх віків ґрунтувалася на теоцентризмі. В такій моделі економіка сприймалась як похідна від релігійного життя.

Труд як цінність став розглядатися в період Реформації. Ідеологи Реформації бачили в успішній праці спосіб показати, що Бог надав людині гарне приречення. Нове протестантське світобачення заклиало поєднувати працю й аскезу. Такий підхід сприяв первісному накопиченню капіталу. Реформаторські вчення, зокрема, кальвінізм, вчили, що власність надана людині для того, щоб вона могла виконувати свій обов'язок. Обов'язок полягає в тому, щоб використовувати власність для виробництва необхідного суспільству продукту.

У добу Відродження французький вчений А.М. де Ваттевіль вводить термін «політична економія».

Новий час та породжений їм меркантилізм створювали нові смисли. Починається нова епоха – економічна. Вона заснована на таких цінностях як прагматизм, ощадливість, накопичення, примноження багатств (зокрема у грошовій формі). Буржуа (бюргери), які не мали титулів, тепер мали більше грошей, ніж традиційні аристократи. Смислом життя становиться облаштування повсякденного життя, а не турбота про вічне потойбічне існування, яка замінює дійсність можливістю.

Представники філософії Просвітництва (Ж.-Ж. Руссо, Ф. Вольтер) розглядали проблеми власності та її ролі в суспільному розвитку, вважали, що людина, яка наділена розумом, здатна побудувати раціонально організоване суспільство. Філософи-фізіократи поставили завданням пошук закономірностей економічного життя та підготували появу політичної економії як нової сфери теоретичного знання. У другій половині XVIII – початку XIX сторіччя, завдяки працям А. Сміта та Д. Рікардо, формується політична економія. Так теоретична економічна думка відокремлюється від філософії. Політична економія виступила як вчення про закономірності

виробництва, розподілу й обміну матеріальних благ в суспільстві. Саме вона відображала нові філософські сенси епохи модерну: раціональність в прийнятті рішень; егоїзм як життєвий принцип; прагнення до задоволення потреб як головна мета людини. Дослідження сутності суспільного багатства ґрунтувалися саме на таких уявленнях про поведінку окремого індивіда. Закономірним підсумком таких міркувань стало виникнення філософської антропології.

Економіко-філософське обґрунтування нових економічних відносин створює А. Сміт. Його вчення отримало назву економічний лібералізм. А.Сміт досліджує капітал, вартість, природу багатства та їх підсумок – економічну людину. А. Сміт виходив з постулату про егоїзм людської натури, він вперше описав економічну поведінку людини. За його думкою, саме на підставі егоїзму економіка здатна об'єднати людей.

Дж. Локк, Д. Юм, Дж. Берклі, Ж.-Ж. Руссо, Д. Дидро, І. Кант, Г. Гегель вводили до предмету свого дослідження економічні проблеми та явища, в їх дослідженнях мала місце тісна взаємодія економічного та філософського знання. Їх філософія стає практичною, у ній простежується економічний аспект, який можна назвати філософією економіки. До філософії економіки можна віднести системи А. Сміта, Д. Рікардо, Т. Мальтуса, Ж.- Б. Сея, Ф. Бастіа, Дж. С. Мілля та інших мислителів того часу. І сьогодні існує точка зору про те, що політична економія тотожна економічній філософії. Так, сучасна німецька економічна філософія та політична економія розвиваються в єдності й велика увага приділяється моральним факторам економічного процесу.

Наприкінці XIX століття на перший план виходять некласичні тенденції в розвитку економічної думки, які корелюють з розвитком некласичної філософії. На перший план виходить методологія суб'єктивізму, оскільки економіка розглядається як взаємозв'язок суб'єктів господарювання, які розпоряджаються економічними благами, фінансовими та трудовими ресурсами. Найбільш впливовим напрямком став марженалізм.

В подальшому на економічну думку вплинули ідеї таких мислителів, як В. Віндельбант, Е. Дюркгейм, М. Вебер, Дж. Дьюї, З. Фрейд, А. Бергсон.

Наприкінці XIX сторіччя британський економіст А. Маршалл ввів термін «економікс». Економікс – це аналітичне вчення про ефективне використання виробничих ресурсів та управління ними з метою виробництва товарів і послуг. Економікс розглядає культурну та моральну складову економічних відносин й намагається максимально раціоналізувати дії виробників і споживачів. С точки зору цього напрямку метою виробництва є прибуток і задоволення зростаючих потреб людини. В центрі його уваги – поведінка економічного суб'єкта. Економікс виконував функцію економічної теорії, але за його межами залишається цілий комплекс проблем. До них відносяться місце економіки та господарства в системі буття, вплив культурних і релігійних факторів на виробництво та споживання, ціннісний зміст економічної діяльності, моральні виміри економічних відносин, відповідальність суб'єктів господарювання перед людством, екзистенційний зміст виробничо-господарської діяльності, людяність та гуманізм як фактори економічної діяльності. Все це робить актуальним вимір економічної діяльності з неекономічної позиції, що дозволило б розглянути економіку як частину буття, частину всесвіту. Науково обґрунтоване економічне знання не може охопити таких проблем. Сувору раціональність повинна бути доповнена соціальною мудрістю, яка має не тільки раціональні, але й ірраціональні виміри (традиції, мораль, дух). Раціональність, що не поєднана з духовністю, втрачає свій гуманістичний зміст. Єдиною позицією, з якою можливий погляд на економіку як частину всесвіту, частину Буття є позиція філософська. Саме в межах філософії ставиться питання «навіщо існує економіка?», «у чому буттєва спрямованість економічного розвитку?», «у чому полягає цінність економічної діяльності?», «які моральні фактори мають бути покладені в основу економічних відносин?».

Новий поворот економічної думки у XX сторіччі пов'язаний з Дж. К. Кейнсом. Саме він відмовився від основного постулату лібералізму –

принципу саморегулювання ринкової економіки. Як мислителя його сформувало інтелектуале середовище філософів Кембриджу (Б. Рассела, Л. Вітгенштейна, Л. Стрейчи. Великий вплив на Дж.К. Кейнса мала моральна філософія Дж. Мура. Дж. Мур піддав критиці гедонізм, егоїзм, прагматизм, утилітаризм, еволюціоністську етику. Його етичні погляди надали Дж. К. Кейнсові більш вільного мислення, можливості переглянути сталі уявлення про раціональну поведінку та оптимальність функціонування економіки.

Економічна теорія неолібералізму (Ф. фон Хайєк) спирається, головним чином, на філософію екзистенціалізму та його надбання в розробці проблем свободи. Ф. фон Хаєк запропонував «спонтанний порядок», який встановлює вільне виявлення волі індивідів як суб'єктів економічної діяльності. Свідомий контроль над економічною діяльністю та економічною політикою він вважав неможливим.

Новітні економічні теорії розвиваються під впливом ідей постмодернізму (Ж. Деррида, Ж. Бодрийяр, Ж. Делез, Ф. Гваттарі). Велику увагу вони приділяють втраті сенсу буття, занепаду традиційних цінностей, відмові від абсолюту, краху великих ідеологій, пріоритету прагматизму перед духовними орієнтаціями, а сучасне соціокультурне буття оцінюють як таке, що знаходиться в тривожному очікуванні.

Серед представників української філософсько-економічної думки слід відмітити Сергія Подолінського (1850-1891) та Миколу Руденко (1920-2004).

С. Подолінський був представником філософії космізму. Ця філософія ставить вимогу розгляду всіх процесів як елементів руху Всесвіту, космосу. Збагачення С. Подолінський розглядав як накопичення сонячної енергії. Землеробство збільшує кількість сонячної енергії на планеті, тому ця праця є правильною. Істинним збагаченням людини як космічної істоти може бути можливість накопичувати, зберігати та використовувати сонячну енергію для задоволення матеріальних і духовних потреб. Діяльність людини з використання природних копалин, що виникли під впливом сонячної енергії, є пограбуванням нащадків. Сонячну енергію треба не витратити, а

збільшувати. Людина своєю працею не створює ні матерії, ні енергії. Процес господарювання людини на Землі він розглядав як економіку космосу. С. Подолінському належить термін «енергетичний бюджет людства».

Микола Руденко намагався на підставі критичного переосмислення класичної політичної економії та марксизму виявити природні закони економічного життя. Він також був представником космізму. Енергія – ключове поняття його вчення. Енергія прогресу – це абсолютна додаткова вартість, а джерелом її є космічне випромінювання. Отримувати таку енергію можна завдяки фотосинтезу. Через енергію Духоматерія або Бог (Першотворець) впливає на людину. Людина безпосередньо знаходиться під впливом енергії космосу, творцем якої є Бог, та постає продуктом її діяльності. Через господарську діяльність людина здатна впливати на енергетичні потоки космосу. В основі економічного розвитку суспільства, за М. Руденком, повинно бути сільське господарство, бо саме воно здатне накопичувати енергетичні потоки. 3/5 продукції сільського господарства повинно йти для удобрення землі органікою та на корм худобі, 1/5 – на харчування селянства, решта – 2/5 у вигляді зерна може бути вжита робітниками, військовими та держслужбовцями, що виступають виключно «ентропійними органами суспільства». Порушення такого розподілу призведе до регресу, занепаду суспільства та людства.

II.

2. Об'єкт, предмет та проблемне коло філософії економіки.

Філософія економіки виступає як світоглядна система оцінки економічного знання. Вона визначає сутнісні характеристики економічних явищ та процесів, а також міру ефективності економічної практики та адекватності її теоретичного розуміння в їх конкретно-історичних проявах. Об'єктом філософії економіки виступає економічна діяльність людини, а предметом – мета, сенс, цінності економічної поведінки. Це – антропологічне

визначення предмета та об'єкта філософії економіки. Онтологічний підхід до визначення предмету філософії економіки більш ширший. С його точки зору, об'єктом філософії економіки виступає економічне буття суспільства як основа функціонування всіх його сфер; а предметом філософії економіки є економіка як складна система спрямована на виробництво цивілізаційного Блага, універсальні закони її розвитку в зв'язку з соціально-моральнісними факторами буття людства та проектуванням гуманістично-орієнтованих моделей господарської діяльності.

У науковій літературі прийнято відрізняти поняття «філософія економіки» та «економічна філософія», хоча не всі вчені бачать різницю між ними. Дійсно, розмежувати ці поняття важко: їх змісти перехрещуються, а різняться вони за методами. Філософія економіки розглядає онтологічні, гносеологічні та методологічні аспекти економіки. Це філософське вчення про економічну реальність. Економічна філософія використовує економічні підходи й специфічний економічний інструментарій. Філософія економіки спрямована на осмислення основ економічного буття. На підставі філософських категорій та принципів вона виділяє сутнісні аспекти економічних явищ та процесів. Філософський підхід до економічної реальності припускає виявлення фундаментальних тенденцій та закономірностей у сфері виробництва матеріальних благ, їх розподілі та споживанні.

Якщо економічні теорії вивчають конкретні прояви економічних феноменів, то філософія економіки зосереджується на природі економічного життя, сутнісних сторонах економічних явищ та процесів. Вона призвана формувати уявлення про найважливіші аспекти економічного життя, де відтворюються матеріальні умови існування людей.

Як наукова дисципліна філософія економіки виступає галуззю дослідження загальних, закономірних процесів в економіці. Цей аналіз здійснюється на підставі філософської традиції. Мова йде про гносеологічне трактування економічного знання для виявлення та опису існуючого корпусу

економічного знання та його адекватності об'єктивній реальності. Філософія економіки виступає методологічною основою для розгляду економічних проблем. Принципову роль тут грають конкретно-історичний підхід, а також принцип системності. Філософія економіки виробляє загальні орієнтири та методологічні принципи, необхідні для вирішення економічних проблем.

У філософії економіки провідну роль виконує антропологічний підхід, згідно з яким людина, її потреби та інтереси є визначальними для економічної діяльності. Особистість трактується тут як суб'єкт економічної діяльності. Крізь це фундаментальне положення розглядається функціонування економічних систем. В процесі власного існування людина набуває цінності, цілі, ідеали, а «мистецтво життя» (М. Монтень) складається з вміння їх реалізувати у практичній діяльності. Але існування не визначається тільки суб'єктивним переживанням, воно розгортається в об'єктивному бутті. Постає проблема виявлення суб'єктивного та об'єктивного в економічній поведінці людини. Економічна активність людини викликана потребами самозабезпечення, але на неї впливають мораль, відчуття справедливості, роздуми про престижність споживання, етика взаємодопомоги та колективного виживання. Важливу проблематику в філософсько-економічних дослідженнях складає вплив на економічні процеси соціально-політичних структур та явищ. Тим самим розширюється бачення господарсько-економічних процесів та ролі в них особистості. Антропологічний підхід дозволяє розкрити сутність соціально-орієнтованої економіки, механізми економічної соціалізації, формування соціальних типів особистості, що діють у сфері виробництва, обміну, розподілу та споживання.

Специфіку філософсько-економічного підходу до дійсності визначає ціннісний компонент. Цінності – це матеріальні та духовні явища, що мають позитивне значення для людини, соціальної групи, суспільства в цілому та виступають засобами задоволення матеріальних і духовних потреб та інтересів. В економічному житті цінності одночасно представлені

споживацькими благами, тобто тим, без чого не можна обходитися у житті. Такі блага забезпечує продуктивний труд. Однак, поява продукту-блага обумовлено не лише економічними факторами. Їх аналіз засобами економічної теорії не завжди можливий внаслідок певної обмеженості застосування кількісного аналітичного підходу.

Філософія економіки намагається прояснити ставлення людей до споживацьких благ та цінностей. Таке ставлення не завжди має усвідомлений характер. Тут можуть грати свою роль, наприклад, стереотипи і консерватизм стандартів споживання. Від характеру ціннісних орієнтацій залежить соціальна поведінка людей (активна чи пасивна), яка визначає її загальне місце в суспільстві, відношення до споживання. Ціннісні орієнтації не тільки обумовлюють спосіб життя окремої людини, вони мають вплив на особливості соціально-економічного розвитку суспільства в цілому.

Таким чином, теоретизування філософії економіки відбувається на основі загальнофілософських положень та принципів, що спрямовують увагу на дослідження основ економічного буття як однієї із найважливіших сфер людського життя та суспільства.

III.

3. Структура філософії економіки.

Сучасна філософія економіки має свою структуру, яка в цілому відповідає традиційній структурі філософського знання.

Економічна онтологія – вчення про економічне буття, сутність фундаментальних явищ та процесів в економіці в їх взаємозв'язку (універсальні економічні закони, способи виробництва).

Економічна гносеологія – вчення про пізнання сутності економіки, її законів, шляхах досягнення добробуту людини та людства.

Економіко-філософська методологія – вчення про раціонально-рефлексивне мислення, яке здійснює критико-аналітичну й проектно-

конструкторську функцію в сфері надскладних сучасних економічних систем, що знаходяться у стані самоорганізації.

Економічна антропологія – вчення про цивілізаційну роль людини як ключового фактора економіки.

Економічна аксіологія – вчення про сутність, структуру, функції та ієрархію традиційних й інноваційних цінностей, на яких будуються економічні системи.

Економічна ідеологія – вчення про концептуально оформлені ідеї, погляди різноманітних соціальних груп, політичних партій **щодо** сутності, функцій та ролі економіки у суспільному житті.

Економічна культурологія – вчення про роль культурних факторів в економічному житті та економічну культуру.

Економічна феноменологія – вчення про економічну свідомість.

Економічна етика – вчення про вплив моральних факторів на економічний розвиток, економічну мораль як складову частину суспільної моралі.

Економічне релігієзнавство – вчення про вплив релігії на економічне життя.

IV

4. Функції філософії економіки.

Світоглядна функція філософії економіки полягає **у** тому, що вона орієнтує людину на глобальне, універсальне бачення світу, подолання його фрагментарного сприйняття, а також утилітарного, споживацького кількісного підходу до природи та суспільства, технократичного авантюризму. Треба розуміти, що економіка – не автономна сфера, вона разом із суспільством – складова геосфери. Гармонійна єдність екологічної, соціальної та економічної діяльності людства – умова його виживання. Філософія економіки розглядає розвиток господарства в системі загальної картини світу, досліджує «неекономічні» фактори економічного розвитку –

психологічний, моральний, релігійний, правовий, політичний, наголошує на формуванні свідомого та системного розуміння економіки як частини буття, спрямована на подолання панівного товарно-грошового уявлення про економіку. Філософія економіки формує систему координат, в межах якої здійснюється оцінка та визначаються перспективи розвитку економічної реальності. Найважливішим завданням філософії економіки є формування соціально-економічної картини світу.

Гносеологічна (пізнавальна) функція філософії економіки полягає в формуванні адекватного пізнавального підходу до економічної реальності. Вона орієнтує економічне пізнання на принципи гуманізму, екологічності, системності, загалом економічне пізнання новим понятійним апаратом, передає економічній науці нові загальнонаукові підходи, сприяє розвитку міждисциплінарності. Гносеологія філософії економіки наголошує на тому, що ніхто не може мати монополію на абсолютну істину, стверджує плюралістичний підхід до вирішення пізнавальних та практичних проблем. І вчені, і люди повинні розуміти, що теоретичні моделі – це тільки відображення реальності, а не сама реальність, інакше вони опиняться в стані втечі від реальності.

Методологічна функція філософії економіки полягає у формуванні принципів та методів, що лежать в основі дослідницьких програм. Класична методологія (натуралістична), що виникла у XVII-XVIII ст. виходила з того, що кожен об'єкт чи явище можна підвести під визначений науковий закон або окремий випадок його прояву, для кожного об'єкту чи явища існує тільки одна істина. Некласична (культуроцентрична) методологія, яка виникла на межі XIX-XX ст. була орієнтована на розуміння індивідуальних мотивів, цілей та уподобань в сфері економічної поведінки у певному соціокультурному контексті. Сучасна постнекласична методологія звертається до таких філософських напрямків, як неопозитивізм (який велике значення надає фактам для економічної теорії) та постпозитивізм (який ставить вимогу врахування соціокультурних факторів). Частота і глибина

сучасних економічних криз показує, що в наш час економіка дуже чуттєва до флуктуацій (випадкових відхилень миттєвих значень величин від їхніх середніх значень), які роблять розвиток нестабільним. У таких умовах збільшується значення методологічного плюралізму, поліпарадигмальності, консенсуальності, проектно-пошукової спрямованості. Особливого значення набуває сценарна методологія вирішення задач в умовах граничної невизначеності, неможливості здійснення моделювання та проектування. Сценарна методологія шукає нові цілі, а програмна спрямована на досягнення вже відомих цілей. Філософія економіки вивчає методи економічних досліджень, розробляє нові підходи до вивчення та аналізу економічної реальності. Це надає методологічній функції філософії економіки евристичну спрямованість, яка полягає у розробці нестандартних пошукових методів наукового пізнання та інноваційної діяльності.

Антропологічна функція філософії економіки полягає в тому, щоби внести в економічну реальність гуманістичний сенс, перетворити економічне буття із засобу виживання в засіб самореалізації та самоствердження людини. Класична модель політичної економії (А. Сміт, Д. Рікардо, Д.С. Міль) створила модель «економічної людини». Така людина є раціональним егоїстом, яка прагне власної вигоди, доходу. Така модель відображає процес формування ринкових відносин, коли особистий інтерес до збагачення був фактором втілення інновацій, розвитку економіки та прогресу суспільства. Ця модель знайшла відображення в теоріях маржиналізму, неокласицизму та інших. «Економічна людина» - це «одномірна людина» (Г. Маркузе), яка спрямована на збільшення свого багатства та споживання, демонстративний ефект. «Бути» для такої людини рівносильно «мати» (Е. Фромм), причому чим більше, тем краще. Така модель поведінки веде до криз, тому що люди та біосфера для «одномірної людини» є тільки засобом задоволення потреб. Філософія економіки виходить із того, що суспільство не є ринковим майданом. Суспільство, де все підкорено ринку, в тому числі культура, освіта, охорона здоров'я, було б нежиттєздатним та антигуманним. Ринок

існує для того, щоби бути ефективним, а не справедливим. Він не ставить метою досягнення краси, справедливості, духовності. Ефективний ринок досягає поставленої мети, але ця мета далека від призначення людини. Призначення людини визначають мораль і релігія. Тому антропологічна функція філософії економіки полягає у тому, щоби нагадувати, що головною метою економіки є людина. Сучасна економічна людина повинна бути багатомірною, вона має орієнтуватись не на безмірне зростання потреб, а творчий самовираз, розвиток своїх здібностей, примат якості життя над кількістю благ, що споживаються. Вона повинна усвідомлювати свою відповідальність перед суспільством. Формування такої людини необхідно, якщо людство хоче вижити та зберегти життя на землі.

Аксіологічна (ціннісна) функція філософії економіки виявляє відповідність реальної економічної діяльності гуманістичним ідеалам людства. Найбільш значущі серед них – збереження унікальності людини, біосфери, культури, досягнення суспільної справедливості, **з**атвердження у суспільстві принципу ненасильства. Представник сучасної німецької філософії економіки та політичної економії П. Козловські сформулював господарсько-етичний імператив: «Чини так, щоби твоя господарська діяльність відповідала подвійній функції економіки – ефективному постачанню благ людям та наданню людям можливості самореалізації».

Критична функція – філософія економіки критично оцінює економічний розвиток, з'ясовує її справжні досягнення, виявляє проблеми та намічає шляхи їх подолання, загострює увагу на нових шляхах наукового пошуку.

Тема 2. Економіка як сфера буття суспільства.

План

1. Економічне буття: визначення, типи та способи опису.
2. Простір та час як атрибути економічного буття
3. Базові категорії дослідження економічного буття.

4. Філософія грошей.

I.

Буття – центральна філософська категорія, яка фіксує у самому загальному вигляді існування реальності в єдності її різноманітних проявів. Однією з форм існування соціального буття є економічне буття.

Можна виділяти декілька форм економічного буття за різними критеріями.

За критерієм технологічного способу виробництва можна виділити аграрний, індустріальний та постіндустріальний способи економічного буття, але тут треба розуміти, що останні два не існують в чистому вигляді та включають у себе попередні як уклади.

Можна виділяти способи економічного буття за цивілізаційним критерієм та казати про типи економіки (економічного буття) які відповідають тому чи іншому типу цивілізацій (античній, китайсько-конфуціанській, ісламській, та іншим).

За критерієм розвитку товарного виробництва та ринкових відносин можна виділяти неринковий та ринковий способи організації економічного буття.

При цьому треба розуміти, що ці способи економічного буття є своєрідними онтологіями, логічними конструктами, вони майже не існують в чистому вигляді, способи економічного буття перехрещуються, накладаються один на одне, можуть включати в явно чи в латентному вигляді елементи іншого способу економічного буття.

Типи економічного буття змінюються з історичним часом, крім того, нерівномірність розвитку світової економіки породжує паралельне існування різних типів економічного буття. Це створює умови для існування різних онтологій, тобто способів опису економічного буття. Крім різноманіття економік плюралізм онтологій породжує і плюралізм економічної та

філософсько-економічної думки, тобто наявність різних методологій дослідження економічного буття приводить до появи різних моделей його опису (онтологій).

Онтології важливі, тому що вони виступають головним джерелом професійної інтуїції, визначають спектр дослідницьких стратегій у своїй області. Онтології є складовими того, що Томас Кун називав парадигмами. Вони сприймаються науковим співтовариством як раціональні способи опису та пояснення реальності, сприймаються як самі собою зрозумілі й тому такі, що не потребують обґрунтування. Це викликає деякі проблеми. По-перше, некритичне ставлення до парадигм-онтологій може догматизувати пізнання, перешкоджати дослідженню, по-друге, адаптація парадигм-онтологій до нових умов може проходити неявно, викликаючи ерозію змісту традиційних понять. Це відбувається тому, що реальний зміст категорій визначається не тільки формальними визначеннями (дефініціями), але й їх місцем в категоріальній структурі, тобто відношеннями с іншими елементами. Це може приводити до термінологічної плутанини та знецінювати головну перевагу наукової мови – її однозначність. Так, наприклад, у сучасній науці до сьогодні використовується мова Адама Сміта, але система понять, в якій мислить сучасний економіст, не відповідає смиттіанській. Базові категорії різних онтологій можуть не співпадати, займати різне місце в їх структурі. Наприклад, у Адама Сміта цінність обговорюється з точки зору виробництва. Утилітаристи виробництво обговорюють з точки зору цінності. Для Сміта цінність – це результат процесу виробництва, для утилітаристів – виробництво – результат процесу оцінювання.

Для XX - початку XXI століть характерне нове звертання до онтологічної проблематики як у філософському розумінні, так і в плані конкретних наук, у тому числі економічної науки.

В історії філософії можна виділити декілька типів онтологій, на підставі яких формувалися онтології конкретних наук.

1. Натурфілософська онтологія (XVIII-XIX). В цій онтології буття розглядається як суще, воно відділено від суб'єкту пізнання і знаходить вираз в категоріях речі та її властивостей, субстанції та її атрибутів.

2. Реляціоністська онтологія Лейбніця – Кассієра;

3. Структурні онтології, що фіксують інваріантні структури буття;

4. Персоналістські онтології, що походять із того що буття поза й опріч буття індивідів не існує.

5. Еволюціоністські онтології, що фіксують розвиток у часі як буття, так і форми його досягнення.

6. Історичні онтології, ядром яких є питання про сенс буття сам по собі як такий, що досягається та інтерпретується історично.

7. Посібілістські (від лат. *possibilis* – можливість, імовірність) онтології, відштовхуються від потенційності та актуальності буття.

Слід зазначити, що кожна економічна теорія загального характеру формує свою онтологію економічного буття та свою мову його опису.

В якості приклада економічної онтології розглянемо концепцію, яку запропонував український дослідник А. Піліпенко.

Структура економічного світу (буття) в контексті запропонованих онтологічних вимірів виглядає так: економічна реальність (сущє першого порядку); економічна дійсність (сущє другого порядку); мистецтво економіки (економічна політика) (сущє третього порядку).

Онтологія економічної реальності (сущє першого порядку) спирається на засадничі структури, сили, механізми і тенденції, які визначають її зміст і форми прояву в реальній дійсності. Дослідження економічної реальності можна вважати способом структурування економічного світу. Основними системоутворювальними елементами економічної реальності є, по-перше, ресурси (природні, людські, технологічні, фінансові складові); по-друге, інституції (цінності, писані й неписані правила, ринки, фірми, організації, етичні норми). Ресурси та інституції є базовими, родовими елементами економічного сущого. У ресурсах та інституціях знаходять своє втілення й

уречевлена природа, й упорядкована культура, й надбудовані ідеали. Отже, економічна реальність лише створює передумови, є началом і причиною розгортання економічних процесів, приведення в дію ресурсів та інституцій. Учення про ресурси та інституції поширюється на всю економічну сферу і є фундаментом, на якому будується економічна онтологія.

Економічна дійсність (сущє другого порядку) визначається як функціонуюча економічна реальність у процесах виробництва, обміну, споживання тощо. Онтологічні виміри економічної дійсності пов'язані з ученням про використання ресурсів та інституцій у діючій економіці, тенденції та закономірності їх функціонування. В економічній дійсності ресурси та інститути є включеними в широкі соціально-економічні структури – від домашніх господарств до макроекономічних систем і транснаціональних і глобальних господарських утворень.

Концептуальний аспект онтології економічної дійсності відбивають такі підрозділи економічної науки, як мікроекономіка, макроекономіка, геоекономіка. Онтологічні аспекти мистецтва економіки (політики) є аналогічними відповідним категоріям економічної дійсності. Онтологічний базис мистецтва економіки становлять категорії та поняття нормативного знання (нормативна економіка), а економічної дійсності – категорії та поняття позитивного знання (позитивна економіка). Інструментарій економічної політики містить інституційні механізми, включно з ринковими, спрямовані на ефективне, раціональне використання ресурсів і на вирівнювання соціальних диспропорцій, спричинених дією ринкових сил і об'єктивними антропологічними і соціальними обмеженнями (місце проживання, рівень освіти, інвалідність, соціальна незахищеність певних верств населення тощо).

Віддаючи належне механізмам мистецтва економіки, розрізняють три доктрини, що характеризують їхній устрій: есенціалізм (сутність), редуccionізм і детермінізм. Сутність економічного механізму полягає в його науковому обґрунтуванні як мистецтва економіки, його онтологічного

наповнення. Редукціонізм здебільшого належить до співвідношення мікро- і макрорівнів економічної системи, формування мікроекономічних основ макроекономіки. Детермінізм розглядає причинно-наслідкові зв'язки, логічні конструкції економічного механізму.

Отже, економічне буття, тобто економічний всесвіт, для якого є характерними єдність, цілісність, природна заданість, гармонійність, глобальність, всеосяжність, безмежність, являє собою загальну основу економічного суцього – економічної реальності, економічної дійсності та мистецтва економіки. Економічне суще у триєдиній формі прояву розкриває багатогранність економічного буття, його еволюцію, невичерпність, конкретні структурні одиниці, потенційні, реальні та діючі елементи і механізми, що надають руху економічному світові, підтримують його відносну рівновагу за умов гетерогенності та невизначеності.

II.

Простір та час є формами буття матерії. Іншими словами, простір є формою координації матеріальних об'єктів, що існують один біля іншого, а час є формою координації матеріальних станів, що існують один після одного.

Економічний простір є формою координації елементів економічного буття. Елементи економічного буття – люди, взяті в аспекті їх матеріально-виробничої діяльності, предмети праці, знаряддя праці, виробничі будівлі та споруди, залізниці, зрошувальні канали тощо. Просторове розташування названих елементів економічного буття має не просто географічне, а економіко-географічне значення.

Об'єкти економічного простору навантажені економіко-соціальними сенсами. Місце людини в економічному просторі детермінує його місце у політичному та культурному просторах, його самоідентифікацію. Людина, що приводить у дію машини на заводі, належить іншому економіко-

політичному простору, ніж людина, яка управляє заводом. Ця різниця виявляється у образах-метафорах: завод-молох, людина-гвинтик, буржуа-ляльковод. Подібні смисли не притаманні елементам економічного буття в їхній фізичній визначеності, вони детерміновані включеністю елементів у конкретні суспільні відносини: наприклад, в одній системі суспільних відносин машину сприймають як чудовисько, що виснажує сили робітника, а в іншій – як помічника у праці. Отже, різна смислова визначеність елементів визначає різну смислову визначеність просторів, утворених цими елементами, отже, і соціально-економічну неоднорідність просторів. Характер економічного простору визначають економічні відносини, якими він сповнений. Функціонування та наповненість економічного простору визначається іншими видами соціальних просторів: соціальним, правовим, технологічним, інформаційним, фінансовим (існує питання, чи входить фінансовий простір повністю в економічний). Економічний простір має таку рису, як фрактальність (один економічний простір входить до складу іншого), що обумовлено ієрархією просторів.

Існує декілька підходів до розуміння економічного простору у географічному, де під економічним простором розуміються розташування економічних об'єктів, ресурсний (простір ресурсів), процесний (простір, де відбуваються однакові процеси).

За формою економічний простір – це мережева структура контрактів та угод, що реалізуються суб'єктами господарювання. Зміст економічного простору визначається функціями, які він виконує. До таких функцій відносяться інституціональна, регулююча, синхронізуюча (по відношенню до економічного часу), функція корекції економічної діяльності, функція оптимізації, та інформаційна функція.

Час – найбільш цінна власність для людини. Це філософська категорія, яка відображає тривалість та послідовність існування процесів буття. Цінність часу постійно відчувається у повсякденні. Витратами часу визначається вартість праці. Час – найдорожчий товар споживання, хоча час з

погляду класичної економічної думки не можна назвати товаром, так як він не створений людиною для продажу.

Під фактором часу в економіці розуміють зміну економічних показників, причиною якої є час. В основі дії таких показників є зміна соціально-економічних та техніко-економічних умов. Економічний час відображає тривалість (не обов'язково рівномірну) та послідовність подій в економічних процесах та явищах. Економічний час, визначений сутністю економічних відносин – більш досконалий і більш конкретний для економічних процесів фактор, ніж загальний час як абстрактне визначення тривалості та послідовності.

Час має значення тому, що він відносний. Це не тільки визначено теорією відносності А. Ейнштейна. Час підпорядкований не тільки об'єктивним законам фізики, але й суб'єктивним психологічним процесам. Емоційний стан, особистісна часова перспектива, історія суспільства – все це впливає на індивідуальне сприйняття часу. Час виступає індивідуальним фактором існування цілого. Оскільки економічне буття є ціле, то час є способом існування економічної матерії. Економічна матерія існує тільки в економічному русі, але економічний рух може відбуватися тільки в економічному просторі і часі, то економічна матерія існує в економічному просторі і часі.

Б. Франклін сказав: «Час – це гроші», підкреслюючи, що час – це цінність. Час можна вимірювати грошима. Час, який затрачено на працю приносить гроші, цінність вкладу з часом може теж змінюватись.

Економічний час виступає як категорія економічного аналізу для визначення тривалості економічних процесів; універсальною формою діяльності економічних суб'єктів всіх рівнів, яка визначає основні характеристики цієї діяльності (наприклад, доцільність, капіталомісткість, окупність); видом соціально-економічного часу, тобто одним із граничних форм людського існування.

На мікроекономічному рівні економічний час визначається як природно існуюча тривалість, величина, котра позначається базовими параметрами того чи іншого підприємства як виду ділової активності. Загальноприйнятим став розподіл часу на короткотривалий, середньотривалий та довготривалий.

Важливе значення має зв'язок економічного часу та економічної раціональності: індивід, який веде себе раціонально, постійно стикається з проблемою вибору між можливим сьогоденним споживанням та інвестуванням у майбутнє. У прикладній економічній діяльності фактор часу постійно враховується в методиках визначення амортизаційних відрахувань, процедурах індексації, дисконтування.

В макроекономіці економічний час розглядається в аспекті циклічності, поняття «економічного циклу» постало необхідним тому, що спостереження за господарським життям дозволило виділити чергування різних фаз.

В методологічному плані економічний час можна визначити як одиницю соціокультурної та господарської еволюції, у межах якої він існує. Економічний час виявляє себе як спосіб існування економічної дійсності, що знаходиться в процесі розвитку. Крім того, економічний час – це ресурс, який використовується в економічній діяльності.

В економічній теорії та філософії економіки, незважаючи на існування значної кількості досліджень, досі немає загальноприйнятого визначення категорії «економічний простір», слабо сформований понятійний апарат, що описує це явище.

III.

Онтологічні категорії економіки пов'язані з розумінням об'єктивної природи економічного буття.

Провідною категорією економічного буття є спосіб матеріального виробництва. Спосіб матеріального виробництва включає в себе спосіб

економічного виробництва, тобто систему відносин, яка складається між суб'єктами виробництва та технологічний спосіб виробництва, тобто систему технологій, яку в певний історичний час використовує дане суспільства. Цікаво, що може мати місце ситуація, коли технологічні способи виробництва майже однакові, або мало відрізняються, а економічні способи виробництва різні. Так, наприклад, технології античних часів та середніх віків у Європі відрізнялися мало, тобто технологічний спосіб виробництва був один, а економічні способи виробництва – різні. Економічні відносини рабовласницької економіки із розвиненими відносинами власності та суттєвими елементами товарно-грошових відносин (античний спосіб виробництва) та феодальні економічні відносини суттєво відрізнялися. Технологічний спосіб виробництва в СРСР, Північній Америці та Європі був протягом минулого століття майже однаковий, а економічні способи виробництва (економічні відносини між суб'єктами, засновані на відносинах власності) – різні. Спосіб виробництва, відношення власності, розподіл праці мають вирішальний вплив на розвиток класів, соціальних груп, соціальних страт, тобто на соціальну структуру суспільства. Матеріальне виробництво надає можливість людини здійснювати активність у будь-якій області суспільного буття.

Розвиток продуктивних сил закладає моделі розвитку виробничих відносин. Але не слід думати, що однаковий розвиток виробничих сил породжує однаковий, або майже однаковий розвиток виробничих відносин. Розвиток продуктивних сил визначає розвиток технологічного способу виробництва, а розвиток виробничих відносин – економічний спосіб виробництва. Зміна продуктивних сил (технологічного способу виробництва) може викликати зміну виробничих відносин (часто така зміна носить революційний характер). Виробничі відносини пов'язані з відносинами власності, способу розподілу, привласнення та споживання матеріальних благ.

Фундаментальною категорією опису економічного буття, особливо сучасного, є категорія «ринок». Вона характеризує форму обміну матеріальними благами в суспільстві з розвинутими товарно-грошовими відносинами. Природа ринків змінюється з розвитком товарно-грошових відносин. Ринковий процес формує під себе політичні, правові, соціальні, навіть національні, психологічні, демографічні та релігійні відносини. Всі вони відображають соціальне буття людини. Для філософії економіки актуальне значення має соціальний та моральний аспекти ринка. На природу ринку існують різні точки зору. Австро-американський економіст Ф. фон Хайєк запропонував ідеалізовану модель ринку. Він розглядав ринкову модель як позитивну. Вона стимулює суспільний розвиток, забезпечує економічний порядок. Розвиток ринку зумовив розвиток сучасної цивілізації. Зняття обмежень в умовах вільного ринку надає вільні можливості для розвитку науки, винахідництва, багатства, підприємливості. Ринкова система веде до суспільної злагоди, формує суспільний простір, в межах якого вороги стають друзями. Проте існує й інша точка зору. Її представники (Дж. Кейнс) підкреслюють недоліки ринкових механізмів. Ряд філософів (Г.Маркузе, Е.Фромм) вказували на те, що ринок знецінює людську особистість, викликає хижацьке ставлення людини до природи, створює небезпеку того, що одні люди будуть багатіти за рахунок інших. Крім того, теорія чисто ринкового господарства залишає поза увагою проблему соціальної рівноваги. Чим сильніше ринок, тим складніше вирішення цієї проблеми.

До числа базових категорій економіки, які мають філософський зміст і значення, відноситься категорія господарство. Це основний вид діяльності людей, пов'язаний із відтворенням життя. Основою господарства виступає природокористування. Засновник філософії господарства російсько-український філософ Сергій Булгаков писав: «Боротьба за життя з ворожими силами природи в цілях захисту, ствердження і розширення, в прагненні ними оволодіти, приручити їх, зробитися їх господарем і є те, що в самому широкому і попередньому сенсі слова може бути названо господарством».

Господарська діяльність має свій суб'єкт та об'єкт. Суб'єкт господарства – людство в цілому. Це сума всіх поколінь, які на планеті з часів Адама. Вони зробили матеріальну та духовну культуру, яка є надбанням усього людства. Людство як всезагальний суб'єкт несе господарську функцію як таку, як жива єдність духовних сил та потенцій, до якої причетні всі люди, розумоосязна людина, яка виявляється емпірично в окремих особистостях. Об'єктом господарства виступає весь Всесвіт. В якості об'єкту господарства може виступати і сама людина, її фізичне, культурне і духовне перетворення. Між суб'єктом та об'єктом господарства не має чіткої лінії. Тільки здається, що господарський процес складається з окремих, не пов'язаних з іншими дій окремих господарів. Загальний господарський процес підкоряється власній внутрішній логіці. Вона проявляє себе навіть у натуральних господарствах, які, здається, не пов'язані одне з одним. Завданням філософії господарства є досягнення цієї логіки з метою створення необхідних усвідомлених орієнтирів управління господарською діяльністю.

Основним атрибутом і формою життєдіяльності людини є праця. Вона – необхідна умова буття людини в суспільстві. Праця настільки універсальна категорія, що не може розглядатися тільки в контексті економіки (наприклад, трудової теорії вартості). Праця завжди має ціннісно-етичний зміст. Праця – це доцільна діяльність по створенню нових вартостей, матеріальних та духовних цінностей. привласнення природних багатств. Праця – це не тільки інструмент створення нового блага, а ще й інструмент створення самої людини. В основі трудової діяльності лежать людські потреби. Категорія потреби відображає необхідність певного блага, яке є корисним для даної людини. Досягнутий рівень виробництва та споживання призводить до росту потреб людини. Це протиріччя є рушійною силою розвитку будь-якої економічної системи.

Категорія власності грає провідну роль в описі економічного буття. Ключовим тут постає питання про роль власності у розвитку культури та цивілізації. З часів Платона ведеться спір про те, є власність добром чи злом.

Платон вважав, що приватна власність є згубною та не допускав у своєму вченні про ідеальну державу наявності приватної власності у тих, хто править. Арістотель вважав, що приватна власність у розумних формах є умовою існування середнього класу – головної опори держави. Він підкреслював, що ті, хто не має власності й ті, що володіють нею надмірно, схильні до протиправних дій. Представники французького Просвітництва Ж. Мельє, Ж.-Ж. Руссо вважали приватну власність безумовним злом, неприродним явищем та джерелом суспільної нерівності. Ф. Вольтер відстоював ідею недоторканості приватної власності. А. Шопенгауер звернув увагу на те, що важко знайти межу для нашого бажання власності. Ф. фон Хайєк пов'язував приватну власність зі свободою. Він вважав систему приватної власності важливішим гарантом свободи не тільки для людей, які її мають, але й для тих, хто її не має. Якщо контроль над власністю належить багатьом не пов'язаним один з одним індивідам, які також незалежні один від одного, то ніхто не зможе встановити над ними абсолютну владу. В суспільстві, де власність належить державі, свобода щезає, вважав Ф. фон Хайєк. Справжня свобода, за Ф. фон Хайєком, це свобода будь-якої діяльності, яка надає людині можливість вільного розпорядження своїми здібностями та капіталами. Однак, така свобода передбачає певний ступінь ризику та накладає відповідальність.

IV.

Гроші – найважливіша категорія економіки. В економічному розумінні гроші традиційно пов'язуються з соціальною потребою товарообігу: гроші виконують роль загального еквіваленту, який використовується під час обміну товарів як форма їх вартості. Навіть сьогодні чимало економістів схильні розглядати гроші як універсальний засіб обміну, який допомагає полегшити торгівлю. З економічної точки зору гроші – це знаки вартості, вони ідеальні, але їх буття має матеріальне втілення. Однак реальну вартість

гроші мають лише в тому випадку, коли вони існують у формі благородних металів. Перехід до інших форм грошей (банкнот), що мають номінальну вартість, перетворює їх в знак, символ, який є не більш, ніж носієм інформації. Формування «електронних грошей» ще більше підсилює такий статус: вони втрачають конкретність, речовинність, перетворюються на чисту умовність та абсолютну символічність. Гроші стають абсолютно ідеальними. Разом з тим, вони продовжують залишатися абсолютною цінністю, виступають засобом і ціллю обміну. Їх цінність визначається не їх речовою формою, як це було історично, а змістом тих економічних процесів, що опосередковують та роблять можливими своїм рухом.

При переході від одного суб'єкта до іншого, гроші виконують комунікативну функцію. Незалежно від того, в якій вони представлені формі (матеріальній чи символічній), вони виступають інструментом соціальної взаємодії людей, яка здійснюється через обмін. Механізм такої соціальної взаємодії припускає діалектичну єдність привласнення та відчуження, в ході якого те, що належить індивіду, стає йому чужим, а чуже, навпаки, набуває статусу власного. Таким чином гроші впорядковують життя, регулюють процес розподілу соціальних цінностей, визначають кількісну межу можливих дій суб'єкта, реалізують принцип еквівалентності відчуження та привласнення благ. В цьому втілена реалізація механізму соціально-нормативної регуляції суспільства, це надає грошам безумовну цінність.

Гроші – феномен, з яким нерозривно пов'язана сфера повсякденного людського буття, а також сприйняття людиною світу і самого себе. Гроші впливають на формування ціннісних систем, моральних установок, на психологію та світогляд, на функціонування суспільства в цілому. Таким чином, вони постають як універсальна онтологічна категорія, яка лежить в основі буття людини та суспільства, визначає та задає параметри їх взаємодії. Загальновідомо, що відсутність грошей згубно проявляє себе на психічному та моральному стані людини, може штовхати її на аморальні та протиправні дії, але великі гроші теж створюють проблеми. Великі гроші, особливо

здобуті несправедливим шляхом можуть вести до втрати людиною душевного спокою, появи відчуття тривоги, підозрілості до інших людей, моральної деградації. Гроші можуть змінювати соціальне буття людини, її світогляд, нав'язувати свою політику, диктувати правила поведінки, змінювати круг спілкування і принципи комунікації, формувати систему цінностей, яка відповідає майновому стану людини, трансформувати її моральний облік.

Одним із перших природу грошей почав досліджувати Арістотель. Він пов'язав гроші з такими соціальними явищами, як розподіл праці, обмін, вартість. Саме він на довгий час визначив розуміння сутності грошей. За Арістотелем, ринкові форми господарства неприродні, так як вони спрямовані не на самозабезпечення людини, а на мінову вартість та накопичення грошей. Накопичення не має меж, як наслідок порушується гармонія, яка повинна ґрунтуватися на мірі та стриманості, забезпечувати функціонування системи «космос – поліс – домогосподарство». Арістотелева модель природного господарства відповідала світогляду людей докапіталістичного суспільства. Розвиток капіталізму призвів до того, що гроші стали головним інструментом накопичення та аналізу багатства.

Одним із перших крупних дослідників природи грошей капіталістичної епохи був німецький філософ Георг Зіммель (1858-1918), автор відомої роботи «Філософія грошей».

Він вважав, що гроші розвиваються паралельно зі зростанням свободи, розподілом праці та індивідуалізації членів соціальних груп. Гроші пов'язані з появою капіталістичної економіки, яка заснована на інтелекті та раціоналізмі. Вони відхиляють всю природність, яка властива попереднім суспільствам, проявляють себе в усіх сферах суспільства: у демократії, ідеології лібералізму, розвитку науки, техніки, технології, ритмі соціального життя. Найважливіша функція грошей – опосередкування обміну. Вони – особливий товар, що виконує функції міри вартості, засіб накопичення, зберігання, обігу, виплат. Але найголовніше не в тому, що гроші забезпечують торгівлю, а в тому, що вони формують «homo economicus», а

також його систему цінностей, специфічний світогляд, моральні ставлення. Гроші формують сферу людського буття. Г. Зіммель вважав, що гроші впливають на бажання людей, деформують їх розум і раціональність, знецінюють культуру, ведуть до відчуження людей один від одного. Вони беруть владу над людиною. Людина користується речами, які стали їй доступні завдяки грошам, але при цьому втрачає розуміння їх сенсу та принципів дії. А між тим в речах втілені знання, дух, вміння самої людини. Людина, для якої не мають значення сенси речей, не має значення і власна духовність.

Навіть сьогодні багато дослідників надають грошам містичного сенсу, вважають їх інструментом майже магічного впливу на людину, заснованого на надчуттєвих принципах, а їх рух пов'язують із тайною, що порушує роботу економічних законів. Як тільки людина ставить питання про те, що таке гроші, вона опиняється у лабіринті складнощів та парадоксів.

Філософське дослідження грошей передбачає їх осмислення як онтологічного та аксіологічного феномена економічного буття, необхідного атрибута повсякденності, з яким людина постійно стикається. У суспільстві з ринковою економікою вважається, що самі гроші визначають зміст і межу свободи людини, міру рівності людей, виступають принципом оцінки їх здібностей (принцип меритократії). Проте Кристин Лагард, президент Міжнародного валютного фонду зазначила, що сучасна цивілізація вже не може розвиватися в умовах, коли саме гроші є способом виміру успішності особистості. Треба знаходити інші критерії.

Аксіологічна функція грошей проявляє себе не тільки у тому, що вони змінюють систему людських цінностей - вони переносять себе в її центр. Тому для багатьох гроші стали абсолютною цінністю і навіть сенсом соціального буття. Сучасне суспільство в цілому позитивно ставиться до накопичення грошей, тому що цей процес пов'язаний з економічним зростанням. Але у філософії феномен грошей може тлумачитися двояко – як такий, що містить у собі як позитивні, так і негативні потенції. Гроші –

потужний стимулятор аморальних та протиправних дій, злочинів, але вони надають людині свободу дій, які можуть бути спрямовані на самі піднесені цілі. В останньому випадку вони виконують благочинну, комунікативну та інтегративну функції. Гроші – засіб, використання якого залежить від того, хто ними керує. Якщо наслідки володіння грошима негативні, то винна не природа грошей, а природа та сутність людини, яка ними розпоряджається. Проблема зводиться до людських якостей.

Концентрація грошей у руках однієї особи пов'язується в сучасному світі з її успіхом, енергійністю. Людина, що не має достатньо грошей, оцінюється як девіант, маргінал і навіть соціальний ізгой. Її свобода вузька, обмежена рамками жорсткої необхідності, відсутність грошей викликає почуття безперспективності, безвихіддя, безсилля, стимулює міжособистісні та побутові конфлікти. Але володіння грошима теж не є гарантом щастя. Вони тільки надають перспективу, потенційну можливість достойного життя та самореалізації. У суспільстві, де нехтуються природні права людини на свободу та гідне існування, буде гіпертрофоване ставлення до грошей. У такому суспільстві все, навіть людські якості, стануть товаром. Як людські якості стають товаром яскраво показав Е. Фромм у багатьох своїх роботах, розкриваючи типи особистісних характерів в умовах ринкового суспільства. В умовах ринку формується ринковий тип характеру, людина починає культивувати такі якості та риси, які від неї вимагають правила ринкової гри та втрачає при цьому власну особистість. Це вже людина без якостей, без власної ідентичності. Для такої людини головне «мати», а «не бути». Установка на «буття» більш продуктивна, ніж установка на володіння, бо вона припускає прагнення не тільки «мати», але і віддавати, що дозволяє подолати егоїзм та самотність, налагоджувати продуктивну комунікацію з іншими людьми, встановлювати розумне самообмеження.

Гроші – суспільний феномен, за який суспільство несе відповідальність як в історичному контексті, так і через окремих своїх представників. У грошах знаходить втілення якісна безмежність можливого в діяльності

конкретних індивідів, яка може бути спрямована як продуктивно, так і антипродуктивно, антигуманно. Вони можуть привносити у соціальне буття як гармонію, так і хаос. Вони можуть нести як конструктивний, так й деструктивний мотив у поведінку особистості, здійснювати вплив на формування ієрархії особистих потреб та пріоритетів. Кінцевий вибір залишається за людиною, бо гроші виступають лише засобом реалізації її волі.

Тема 3. Особливості економічного пізнання

План

1. Характеристика економічного пізнання.
2. Найбільш впливові течії сучасної методології науки, що мали вплив на розвиток економічного пізнання.
 - а) Концепція наукового знання неопозитивізму.
 - б) Фальсифікаціонізм К. Поппера.
 - в) Модель розвитку науки Т. Куна.
 - г) Методологія дослідницьких програм І. Лакатоса.
 - д) Епістемологічний анархізм П. Фейєрабенда.
3. Проблема істини в економічному пізнанні

I.

Економічна наука протягом усього свого існування у тій чи іншій мірі знаходиться в умовах теоретичної кризи. Проблема в тому, що економічна наука відрізняється від багатьох інших, в тому числі гуманітарних наук тим, що вона не має єдиної метатеорії, яка могла би претендувати на пояснення всіх, чи більшої частини економічних явищ. Можна сказати, що на сьогодні економічна наука не має дослідницького апарату, який би забезпечив пояснення та розуміння складних явищ економічного світу. Проблему загострює те, що будь-яка теоретико-економічна модель являє собою не

тільки логічний конструкт економічного буття, але й базу для прийняття рішень, які спрямовані на регулювання економічної реальності. Такі рішення охоплюють життя кожної без виключення людини.

Для того, щоб зрозуміти сутність епістемологічної проблематиці економічної науки, слід визначити її особливості як галузі пізнання, об'єктом якої є специфічна частина людського буття.

Головна особливість економічної науки, що відрізняє її, наприклад, від наук про природу, є те, що вона вивчає поведінку людей, що здійснюють економічну діяльність. Якщо науки про природу розгадують задум творця, який невидимий, то економічна наука розгадує замисли самих людей. Істинність або достовірність знання про природу підтверджується створенням сталих хімічних, біологічних, фізичних, технічних систем. Аналогічно істинність або достовірність економічного знання має підтверджуватися створенням сталих економічних систем, але це не так.

Існуючи економічні системи не є сталими, вони проходять через кризи, інколи руйнуються та замінюються іншими. Одні вчені звинувачують у цьому особливості функціонування ринку, інші шукають причини у **у** недоліках інституціональної системи. При цьому вони будують свої пояснення так, що економічні провали виглядають як ніяк не пов'язані з діяльністю людей. Людство нагадує пасажирів літака, яким ніхто не управляє і який спеціально створений для такого польоту. Це стосується і мікро-, і макроекономічних систем. Тут виникає питання, а чи є об'єктивними економічні закони?

Існування об'єктивних природних законів, які нічия воля не може відмінити, очевидна. Закони природи, які відкрили природничі науки, знайшли втілення **у** технічних та технологічних рішеннях. Природознавство розуміє під законами сталі, об'єктивні, необхідні, зв'язки між предметами та явищами, що повторюються. На підставі відкриття нових законів виникають нові розділи природознавства, але по відношенню до економічного пізнання все це не працює. Економічні закони, що представлені у вигляді сталих зв'язків, носять статистичний характер, мають суттєві обмеження, які з

легкістю долаються економічною практикою і як наслідок втрачають свою прогностичну силу та значимість в якості моделі прийняття регулюючих дій.

Природничі науки є не лише підґрунтям для розвитку технологій, вони здатні передбачати такі явища, які в даний момент розвитку науки не можна спостерігати, а також підтверджувати існування явищ, які не дані через спостереження. Економічне пізнання не має таких досягнень. Треба визнати, що вченим-економістам не вдається передбачати явища. Інфляція, безробіття, конкурентні структури ринку до їх появи передбачені не були. Передбачувана сила економічного пізнання поширюється тільки на розвиток процесів, які вже виникли.

Це парадоксально, оскільки предметом економічної науки є раціональні дії людей, спрямовані на конкретний очікуваний результат. Виникає питання: якщо мета визначає дію, а дія визначає результат, то чому економічні явища, як результат цілеспрямованої дії вивчаються ретроспективно? Підтвердженням цього можуть служити кризи, що виникають постійно та на фоні безперервної антикризової дії держави, всупереч діяльності людей. Економічне пізнання характеризується незавершеністю. Це стосується не тільки загального вектора економічного розвитку людства, але й окремих економічних явищ. Так, незавершеними залишаються теорія ціни, теорія грошей, теорія добробуту.

Перед економічною наукою стоять дві фундаментальні проблеми. По-перше, проблема об'єктивності як такої та проблема встановлення об'єктивних економічних законів, які б відкрили шлях для пошуків окремих закономірностей.

На питання, чому економічна думка знаходиться в кризі, запропонував відповідь лідер феноменологічного напрямку в західної філософії Е. Гуссерль. У книзі «Криза європейської науки» він стверджував, що всі європейські науки знаходяться в кризі. Криза ця викликана тим, що вони втратили свій сенс, наука стає більш абстрактною, втрачає те, що називається «життєвим світом людини», дегуманізується, стає системою знаків. Якщо

наука не відповідає на питання, на них відповідає практика, яка довела сучасний світ до загрози самознищення. Е. Гусерль бачив причину кризи науки у тому, що вона відривається від життя, нагадує карточну гру, стає «грою в бісер». Критикуючи відрив економічної теорії від практики, можна впасти і в іншу крайність – перетворите економічне знання у виключно знання емпіричне, але конкретні економічні науки не можуть обходитися без загального розуміння природи економічних процесів.

Дебати про кризу економічної науки майже одностайно характеризують її як кризу відносин між теорією і реальністю, а так само як конфронтацію у розумінні завдань і можливостей економічної теорії, її взаємозв'язку з фактами, здатності економічної теорії бути верифікованою. На перший погляд, ці альтернативи поділяють методологів на два табори. В одному з них - прихильники емпіричних досліджень, які вважають, що економічна реальність пов'язана з фактами, що виявляються. Вони бачать мету дослідження у передбаченні ходу економічного розвитку, а нерідко й у його перетворення, вони розглядають теорію як інструмент цього передбачення або перетворення і вбачають у точності передбачення процедуру верифікації теорії.

На іншому боці знаходяться економічні теоретики, які нерідко створюють дедуктивні формалізовані побудови, які не є, на їхню думку, інструментом безпосереднього передбачення економічних подій. Вони не претендують на реальну участь у вдосконаленні економіки, не шукають істину, автономію, які вони захищають, подібно до того, як деякі етики захищають автономію моралі, вони не домагаються негайної верифікації своїх формалізмів. З погляду останніх, формалізація та математизація економічної теорії не веде до соціальної інженерії у самому економічному процесі, подібно до того, як це часто відбувається у природничих та в технічних науках. На їхню думку, немає аналогії між економічними та природничими науками.

Побудова теоретичного економічного знання здійснюється через проходження ряду етапів.

На першому етапі відбувається індивідуалізація знання. Економічне явище досліджується як неподільне ціле, як проста одиниця. Відбувається абстрагування від його внутрішньої структури. Визначаються кількісні та якісні властивості явища, його місце та спосіб існування в світі. Виявлене явище спочатку досліджується в статичі, потім – у динаміці. Виявлення головного вектору, який визначає рух даного явища, дозволяє виявити процеси його становлення, збереження та розвитку. На другому етапі через аналіз розкривається внутрішня структура даного явища. Спочатку аналіз здійснюється в статичі – тобто вважається, що явище знаходиться у незмінному стані. Після – аналіз переходить у стадію динаміки. Тут досліджуються процеси зміни всієї внутрішньої структури та кожного її рівня окремо. Третій етап – синтез. Тут виробляється системне інтегральне теоретичне уявлення про явище, що досліджується. Воно виступає вже не як проста одиниця і не як сума внутрішніх елементів, а комплексно – як структурно розвинуте органічне ціле.

Головними вимогами до економічного знання є повнота, репрезентативність та адекватність (відповідність) предмета (тобто знання є дзеркалом економічного світу), визначеність, несуперечливість, обґрунтованість, доведеність, ідеологічна нейтральність, неупередженість, системність, верифікованість.

Однак треба пам'ятати, що не можна через критерії науковості, що притаманні природничим наукам, розглядати науки економічні. Також треба визнати, що логіка дослідження в економічних науках відрізняється від логіки дослідження природничих та гуманітарних наук. За своїм предметом вона ближче до гуманітарних наук. Природничі науки мають справу, як правило, з предметом дослідження, який не змінюється. Вони мають можливість розширення та поглиблення знання про реальний світ. Економічна наука вивчає дуже динамічний об'єкт, що знаходиться в стані

постійних змін – суспільні відносини. Тому уявлення про прямолінійне зростання знання не може бути використано по відношенню до економічної думки (навіть у так званих «точних» науках прямолінійне зростання знання відбувається не завжди). Вчення, яке в певний час адекватно відображає економічні реалії, через деякий час може втратити свою адекватність. Важливо, щоб вчені-економісти та практики-економісти своєчасно побачили цю неадекватність. Тоді на зміну старому пізнавальному підходу приходить новий та народжується нове знання, яке адекватне новій реальності. Це призводить до дискретного характеру розвитку економічної науки. Це не означає, що від старої концепції повністю відмовляються, дуже часто вона зберігається як знання про окрему ситуацію чи явище. До старих концепцій можуть повертатися, коли суспільство на новому вітку свого розвитку опиняється в умовах ідентичних тим, які відображає стара концепція. З цих позицій сучасний корпус економічного знання може розглядатися як відображення складного шляху становлення економічного знання. Пізнання економічного буття пронизано метафізикою, що оперує поняттями, зміст яких виходить за межі безпосередньої видимості та досвіду.

Неможливо не помітити цікаве явище, що полягає у поступовому скороченні історичного терміну життя панівної доктрини по мірі наближення до сьогодення. Це є відображенням ефекту прискорення темпів історичного розвитку. Так званий «допарадигмальний» або протонауковий період розвитку економічної думки тривав кілька тисячоліть. Меркантилізм панував біля трьохсот років. Але вже класична школа проіснувала трохи понад сто років. Якщо включати в епоху домінування неокласичної школи період раннього маржиналізму, то її тривалість складе лише 60 років (70-ті рр. XIX ст. - 30-і рр. XX ст.). Зрештою, кейнсіанство панувало в економічній науці близько трьох десятиліть.

Розуміння останньої обставини дозволяє особливо гостро відчувати відносність наших сучасних знань, дає додатковий теоретичний творчий імпульс при вивченні економічної теорії, де немає абсолютних, закріплених

істин, і завжди є можливість осмислювати нові межі економіки, що постійно виникають у процесі господарського життя.

Структура економічного знання включає у себе такі елементи:

- 1) парадигмальне знання, що включає загальні стандартні уявлення про предметну галузь та принципи її вивчення;
- 2) емпіричне знання (сукупність фактів, які отримали тлумачення у рамках відповідної теорії та складових її емпіричного базису);
- 4) інструментальне знання та навички за технологією дослідницької роботи;
- 3) теоретичне знання;
- 5) інструментальне знання та навички прикладного характеру, що складають основу мистецтва економіки.

По суті йдеться про конкретизацію і розвиток стосовно економічної теорії філософських постулатів про послідовні етапи (від живого споглядання до абстрактного мислення і від нього до практики) та ієрархічні рівні (емпіричний та теоретичний) наукового пізнання.

II.

Розвиток економічного пізнання відбувається під впливом концептуальних підходів, що склалися у філософії науки.

Найбільш впливовими у філософії науки XX століття є концепції логічного позитивізму, К. Поппера, Т. Куна, І. Лакатоса та [SEP]П. Фейєрабенда.

До головних представників логічного позитивізму (логічного емпіризму) відносять Р. Карнапа, О. Нейрата, [SEP]Х. Рейхенбаха та інших). На їх думку, основу наукового знання становлять *протокольні речення*, які виражають чуттєві сприйняття суб'єкта. Істинність цих речень абсолютно незаперечна і вірогідна. Вона утворює твердий *емпіричний базис науки*. Для вчень логічного емпіризму характерне чітке розшарування емпіричного та теоретичного знання. Логічні емпіристи вважали, що всі речення науки,

подібно протокольним реченням, свідчать про чуттєві дані. Вірогідність протокольних речень передається всім науковим реченням, тому наука складається тільки з вірогідно істинних речень.

Їх модель наукового знання мала певну схожість із деякими математичними теоріями, а оскільки логіка та математика тією або іншою мірою включаються до всіх наукових дисциплін і є для них зразком вірогідності й точності, вважалось незаперечним, що ядром загальної методології науки повинні бути поняття та принципи, які включені до дедуктивної моделі науки. З точки зору логічного емпіризму діяльність ученого повинна складатися з двох головних актів: 1) визначення протокольних речень; 2) узагальнення цих речень. Наукова теорія розглядалась у вигляді піраміди, на вершині якої знаходяться головні поняття, визначення й аксіоми; нижче розташовуються речення, які виведені з аксіом; уся піраміда спирається на сукупність протокольних речень, узагальненням яких вона є. Прогрес науки виражається у побудові таких пірамід і послідовності їх злиття у крупніші піраміди, доки всі вони не зіллються в одну велику піраміду (загальну наукову теорію). У цій примітивно-кумулятивній моделі розвитку наукового знання немає ніяких втрат: кожне встановлене протокольне речення назавжди входить до фундаменту науки, а також всі речення, які обґрунтовуються за допомогою протокольних речень.

Проблемою демаркації у західній методології науки називають проблему проведення розподілу між наукою й іншими формами суспільної свідомості – філософією, релігією, мистецтвом тощо. Згідно з логічними емпіристами *принцип верифікації* виконує функцію головного критерію демаркації, відповідно до якого речення дістає статус наукового лише тоді, коли воно має емпіричне підтвердження. Речення філософії (метафізики) не можуть бути верифіковані, тому вони не мають змісту.

Таким чином, первинна модель науки і наукового прогресу утворювала спрощений образ науки та її історії.

Принципу *верифікації* (обґрунтуванню тверджень науки за допомогою емпіричних даних) логічні емпіристи відводили провідну роль. Вважалося, що такого обґрунтування можливо досягнути або завдяки виведенню тверджень науки з емпіричних речень, або за допомогою їх індуктивного обґрунтування. Але це виявилось неможливим. Наприклад, для верифікації загального твердження «Всі дерева взимку втрачають листя» треба оглянути мільярди дерев, у той же час заперечити речення можна лише одним прикладом дерева, яке зберегло листя серед зими. Ця асиметрія привела Карла Поппера до формулювання принципу *фальсифікаціонізму, тобто спростування*.

Але у нього були й більш глибокі, філософські основи для того, щоб зробити фальсифікаціонізм ядром своєї методології. Поппер виходить з об'єктивного існування фізичного світу й визнає, що людське пізнання прагне до істинного опису цього світу. Але Поппер відкидає існування такого критерію істини, який дозволяв би виділити її з усієї сукупності тверджень. Коли ми у науковому пошуку випадково натрапимо на істину, ми не зможемо впевнено сказати, що це істина. Ні суперечності, ні емпіричні дані не можуть служити критеріями істини. Будь-яку фантазію можна уявити у несуперечливому вигляді, а помилкові вірування часто знаходять підтвердження. Коли люди намагаються зрозуміти світ, вони висувають гіпотези, утворюють теорії, формулюють закони, але вони не можуть з упевненістю сказати, що зі створеного є хибним, і відкинути його. Коли ми виявляємо і відкидаємо хибне, ми таким чином можемо наблизитися до істини.

Вихідною проблемою методології Поппера є *проблема демаркації*. Логічні емпіристи вбачали головну особливість науки у верифікованості її тверджень. Поппер вважав, що фактами можна підтвердити все, що завгодно. У цьому відношенні наука не відрізняється від псевдонауки. Відмінність науки Поппер бачить у тому, що її твердження можуть бути заперечені досвідом, тобто фальсифікуватися. Звідси випливає *критерій демаркації*

Поппера: лише те знання є науковим, яке може бути фальсифіковане; якщо ж деякі твердження в принципі не можуть бути заперечені, то вони не є науковими.

Оскільки фальсифіковані теорії відкидаються, то в науці не відбувається ніякого накопичення знання. Кожний раз, коли висувають нову теорію, ми працюємо ніби на пустому місці, тому що ми не можемо спертися на попереднє знання. Тому всі наші теорії є не більше ніж здогадки про світ, які ми без жалю відкидаємо після фальсифікації. Спроби та помилки – ось із чого складається метод науки. Метод спроб та помилок характерний не тільки для наукового, але і для будь-якого пізнання взагалі. Й амеба, й Ейнштейн користуються ним у своєму пізнанні навколишнього світу.

Підсумком і концентрованим виразом фальсифікаціонізму є *схема розвитку наукового знання Поппера*. Наукові теорії розглядаються як необґрунтовані здогади, які ми намагаємося перевірити, щоб виявити їх помилковість. Фальсифікована теорія відкидається як непридатна спроба, що не залишає після себе ніяких слідів. Наступна теорія не має з попередньою ніяких зв'язків, навпаки, нова теорія повинна максимально відрізнитись від старої. Розвитку в науці немає, а є тільки зміна. Послідовність теорій, що замінюють одна одну, не виражає ніякого накопичення знання. Тому основою розвитку наукового знання Поппер приймає не теорію, а проблему. Для розв'язання проблем ми створюємо теорії, спростування яких породжує нові проблеми і т. п.

Слід звернути увагу на центральне поняття концепції Томаса Куна – «парадигма». *Парадигмою* він називає сукупність ідей, способів та зразків розв'язання проблем, прийнятих науковою співдружністю у деякий період розвитку науки. Ядром парадигми є група фундаментальних законів або рівнянь. До цих законів приєднується певна онтологічна інтерпретація, тобто деяка картина світу, котра являє собою систему уявлень про світ на основі ідей, законів парадигми. Особливу роль, згідно з Т. Куном, відіграють зразки розв'язання проблем.

Коли вчений засвоює зміст парадигми, він звикає бачити світ очима парадигми, виділяти факти, проблеми, які потребують розв'язання, оволодівати відомими методами розв'язання. Проблеми, розв'язанням яких зайняті вчені, коли вони працюють у рамках деякої парадигми, Кун називає «головоломками». Таку назву він використовує тому, що прихильники парадигми зовсім не намагаються переглядати її основи. Учені займаються розв'язанням тільки тих проблем, які мають зміст із точки зору прийнятої парадигми, і які можуть бути розв'язані звичайними науковими методами.

Період панування парадигми Кун називає періодом «*нормальної науки*». У цей період всі об'єднані прихильністю до однієї парадигми, всі розв'язують головоломки і не мають розбіжностей із принципових питань. Наука розвивається прогресивно, накопичуючи нові факти, розв'язуючи проблеми, уточнюючи й удосконалюючи парадигму. У нормальний період вчені не висувають ідеї, альтернативні по відношенню до фундаментальних положень парадигми. Тому в нормальній науці зовсім відсутня критика пануючої парадигми. Якщо сумніви відносно основоположень парадигми й виникають, то не в середовищі професійних учених, а у колі філософів та вчених із суміжних галузей знання. Поки парадигма з успіхом справляється з головоломками, ці сумніви не знаходять відгуку між професіоналами.

Але положення різко змінюється в *період «кризи»*, коли пануюча парадигма перестає справлятися з головоломками. Численні невдачі спроб розв'язати якусь головоломку наводять учених на думку, що вона являє собою серйозну аномалію, усунення якої потребує модифікації парадигми. Перетворення зростаючої кількості таких головоломок в аномалії збільшує кількість допоміжних гіпотез та модифікацій основоположень парадигми. Невдачі у розв'язанні проблеми й збільшення варіантів, законів і принципів підривають довіру вчених до парадигми та спонукають деяких із них до пошуку нової теорії. Тоді з'являються альтернативні теорії. Підсумком кризи є висунення нової парадигми й поступовий перехід до неї. Це і є те, що Кун називає «*науковою революцією*».

Треба звернути увагу на те, що, за Куном, перехід від однієї парадигми до іншої неможливо розглядати просто як заміну постулатів або аксіом однієї теорії постулатами другої при збереженні всього іншого змісту. Мова йде про значно більші фундаментальні зміни. *Парадигма* задає методи розв'язання проблем, установлює, які з них наукові, а які – неприпустимі. Вона виробляє стандарти розв'язань, норми точності, допустиму аргументацію і т. п. Парадигма детермінує зміст наукових термінів і тверджень. За допомогою зразків розв'язань проблем парадигма виховує у своїх прихильників уміння виділяти визначені факти, а все те, що не може бути визначене її засобами, відкидати як шумовий фон. Усе це Кун виражає однією фразою: парадигма утворює світ, у якому живе і працює вчений.

Але панування парадигми ніколи не буває таким повним. У науці завжди існують ідеї і гіпотези, з позиції яких парадигма піддається критиці. Тому наукові революції не носять руйнівного характеру. Стара парадигма не відкидається цілком, деякі її елементи включаються в нову парадигму.

Імре Лакатос називає *дослідницькою програмою* (ДП) послідовність теорій, що змінюють одна одну і що об'єднані певною сукупністю базисних ідей і принципів. ДП складається з чотирьох головних елементів: ядра програми, захисного поясу, негативної евристики й позитивної евристики.

Ядро програми являє собою сукупність головних конкретно-наукових та онтологічних допущень, які приймаються більшістю вчених за правильні й які зберігаються без змін у процесі подальшого розвитку і реалізації програми. Наприклад, ядро Ньютонівної ДП становлять три закони динаміки та закон тяжіння разом з онтологічними припущеннями, що лежать у їх основі.

Захисний пояс, або оболонка, складається із сукупності допоміжних гіпотез, які оточують ядро та приймають на себе удари дослідних спростувань. У процесі розвитку ДП захисний пояс змінюється. Ці зміни зумовлені так званими правилами евристики програми.

Негативна евристика складається з методологічної установки не допускати емпіричного спростування ДП та правил, які дозволяють ці завдання реалізувати. Функція негативної евристики міститься у відхиленні емпіричних спростувань від ядра програми у захисний пояс.

Позитивна евристика складається із сукупності правил, які сприяють позитивному розвитку ДП, головна функція якої міститься в орієнтуванні вченого в океані емпіричних аномалій та перетворенні останніх із контр-прикладів у підтверджуючі приклади. Саме позитивна евристика, а не емпіричні спростування є рушійною силою розвитку ДП.

Конкретна реалізація ДП здійснюється у розвитку послідовних серій, які зберігають загальне ядро й правила негативної і позитивної евристики, але мають різний захисний пояс, який змінюється з метою поглинання емпіричних аномалій за правилами позитивної евристики. Кожна наступна теорія повинна за своїм емпіричним змістом перевершувати попередню.

Лакатос пов'язує ефективність ДП із мірою її прогресивності. ДП має вважатися прогресивною доти, поки її теоретичне зростання випереджає її емпіричне зростання, тобто до тих пір, поки вона передбачає нові факти з деяким емпіричним успіхом.

Згідно з Полем Фейєрабендом, якщо вчені бажають досягнути прогресу у пізнанні, вони повинні керуватися *принципом проліферації*: винаходити теорії, не сумісні з прийнятими теоріями, навіть якщо останні добре обґрунтовані і здаються бездоганними. Коли ми розробляємо альтернативні теорії, ми викликаємо їх суперництво і взаємну критику, а ця критика є рушійною силою наукового розвитку.

До принципу проліферації П. Фейєрабенд приєднує *принцип міцності*: можливо і потрібно розробляти теорію, не звертаючи уваги на усілякі труднощі. У своєму аналізі концепції Т. Куна П. Фейєрабенд на відміну від багатьох його критиків відмічає, що його ідея нормальної науки в багатьох відношеннях є правильною. Помилка Куна, на його думку, полягає в тому, що дві одночасно співіснуючі в науці тенденції (прагнення до тривалості та

до проліферації) він вважав різними етапами розвитку науки й розділив їх у часі. В реальній же науці ці дві тенденції діють одночасно і є джерелом її розвитку, вираженням протиборства двох протилежних прагнень: з одного боку, зберегти існуюче, з іншого – запровадити нове.

П. Фейєрабенд приймає також *принцип зміни значення*. Представники логічного емпіризму вважали, що коли наукові терміни переходять від старої теорії до нової, вони зберігають свій зміст у новій теорії. Цьому П. Фейєрабенд протиставляє *контекстуальну теорію значення*, згідно з якою значення термінів теорії визначається всім контекстом, зокрема її основними постулатами. Якщо зміст термінів залежить від основних положень теорії, то при переході терміна від однієї теорії до іншої його значення, очевидно, повинно замінятися, оскільки основні положення та весь контекст у цілому в різних теоріях будуть різними. Це стосується і термінів, які використовуються для опису спостережень. Значення термінів спостереження також визначаються контекстом тієї теорії, до якої вони входять. Логічні емпіристи вважали, що значення термінів спостереження детермінуються тими спостереженими ситуаціями, в яких вони використовуються. Це робило терміни спостереження незалежними від теорії. П. Фейєрабенд стверджує, що для опису спостереження ситуацій можна використовувати які завгодно терміни. *Значення всіх термінів визначається тільки теоретичним контекстом*. Спостережувана ситуація дає лише привід висловити деяке припущення, але вона не впливає на значення його термінів. *Кожна теорія утворює свою власну мову для опису спостережених ситуацій*, тому не існує загальної для різних теорій емпіричної мови. Принцип зміни значення і заперечення нейтральної мови привели Фейєрабенда до тези *непорівнянності альтернативних теорій*. Непорівнянність двох теорій означає, що у нас немає ніякого засобу порівняти їх, щоб оцінити їх вартість і недоліки, немає ніякої загальної для них міри, використання якої дозволяє нам сказати, що одна теорія краща від іншої. Загального для них фактичного базису не існує, тому ми не можемо

порівняти альтернативні теорії в їх відношенні до фактів. Прикладом можуть служити твердження фізика та хіміка про воду. Фізик буде говорити про щільність води, про її в'язкість, про температуру кипіння й т. п. Хіміка цікавить хімічний склад, здатність вступати в хімічні сполучення тощо. Факти і поняття, якими вони користуються, будуть різними, але вони говорять про одне й те саме явище.

Відповідно до принципу проліферації, треба розробляти наукові теорії, що несумісні з існуючими теоріями і концепціями. Це означає, що кожен учений може розробляти свою власну концепцію, якою б абсурдною вона не здавалася оточуючим. Принцип непорівнянності захищає будь-яку концепцію від зовнішньої критики з боку інших концепцій. Якщо хтось розробить фантастичну концепцію і не бажає з нею розставатись, то з цим нічого не можна зробити: немає фактів, які можливо було б протипоставити цій концепції, тому що вона формує свої власні факти. Таким чином, поєднання принципу поліферації з принципом непорівнянності утворює методологічну основу анархізму: кожен може (навіть повинен) створити власну концепцію; її неможливо порівняти з іншими концепціями, тому що немає ніякої основи для такого порівняння; отже, все припустиме та все виправдане. Це і є *епістемологічний анархізм*.

Згідно з ним у науці не може й не повинно бути ніяких жорстких регламентацій, самого поділу ідей та концепцій на наукові й ненаукові. Оскільки наука не відрізняється від міфу або релігії, треба здійснити розмежування науки і держави, як це було відносно релігії. Кожен має право працювати у межах визначених теорій або утворити свої власні концепції; ставити експерименти або вигадувати нові міфи; дотримуватися законів логіки або порушувати їх. Є тільки один загальний принцип – *«усе дозволено»*. Епістемологічний анархіст не має ні постійної ворожнечі, ні незмінної відданості чомусь, жодній спільній організації або жодній формі ідеології. У нього немає жорсткої програми. Епістемологічний анархіст може

підтримувати релігійного фанатика в його критиці науки, але може й захищати науку і наукову чесність.

Отже, можна зробити висновок, що у сучасній методології науки немає пануючої концепції структури й розвитку наукового знання. Кожна з концепцій виявляє специфічні, суттєві властивості складного феномена науки, які треба врахувати в дослідницькій роботі.

III.

Як онтологічна категорія істина розкриває мету пізнання та описує властивості отриманого знання, такі як об'єктивність, точність, конкретність, правильність, достовірність, простоту, загальну значимість, корисність. Як онтологічна категорія істина виступає в якості норми, ідеї, цінності, **разом** з іншими цінностями (добро, краса, справедливість), що служать світоглядними орієнтирами.

Філософське знання поліпарадигмальне та плюралістичне. Це означає, що воно не може обмежуватися тільки однією істиною по відношенню до свого об'єкту.

В класичній концепції істини її основу складає *принцип відповідності*. Тобто під істиною розуміють відповідність знання про об'єкт самому об'єктові. Йдеться про відповідність пізнавального образу об'єкту пізнання. Конкретне знання про те, що ми розуміємо під суб'єктивним образом предмету і самим предметом залежить від світоглядних, моральних, онтологічних, гносеологічних установок науковця, який поділяє або відхиляє класичне трактування істини як відповідність знання об'єктові. Прикладом впливу світоглядних установок на розуміння істини в економічній науці демонструє класична політична економія у добу апогею свого розвитку – першій половині XIX століття. Візьмемо будь-кого — послідовників А. Сміта і Д. Рікардо, теорію ефективного запиту Т. Сеніора, трактування суті капіталу Дж. С. Мілля, теорію примата споживання над виробництвом Ф. Бастіа,

представників критичного напрямку в політичній економії П.Ж. Прудона і Ф.Лассаля, соціалістів-утопістів, марксистів — перед нами постане велична картина пошуку істини як сенсу буття. Класична концепція істини містить у собі проблеми пізнавального плану. Це відобразила позиція І. Канта, про те, що людина не може отримати знання про те, чим є об'єкт сам по собі, вона пізнає лише зовнішню сторону речі, а наше пізнання не стільки реально відображає річ, скільки конструює предмет пізнання. Під впливом позиції І. Канта були сформовані інші концепції істини — прагматична, неопозитивістська, екзистенціальна. Різноманіття філософських концепцій істини вплинуло на формування та розвиток економічних теорій — неокласичної, маржиналістської, кейнсіанської, неоліберальної, інституціональної. Перехід в економічному пізнанні до неокласичних економічних теорій подібний до трансформації раціональної філософії у неокласичну традицію.

Питання визначення економічного судження як істинного ускладнює те, що економічна наука має справу з явищами, що часто знаходяться в умовах невизначеності (до речі, невизначеність далеко не завжди є небажаною).

У філософії прагматизму смислом життя виступає дія, діяльність. Істинним вважається те знання, що веде до успішної дії, успішної діяльності, до досягнення поставленої мети. Тут істинним є все, що корисно. Цей підхід відкрив велетенські можливості в абсолютизації переконання про пріоритет економіки, зведення економічної вигоди до істини в останній інстанції. Представник класичного прагматизму В. Джемс писав, що істина базується на кредитній системі. Наші думки і переконання мають сенс, доки ніхто не суперечить їм, подібно до того, як мають силу банківські білети, поки ніхто не відмовляється приймати їх. Наші думки мають перевірки, без яких будова істини загрожує зруйнуватися, подібно фінансовому підприємству, що не має під собою основи у вигляді готівкового капіталу. Ми торгуємо один з одним своїми істинами.

Інший прагматист Ч. Пірс вважав, що раціональний сумнів заважає діяльності, на місці раціонального пізнання він поставив соціально визнане вірування. Істину він розумів як вірування, яке здатне стимулювати успішну діяльність. Віра в економічні блага, їх вирішальне значення для щастя затвердилася в якості домінанти світогляду сучасної людини. Економіка перетворилася на істину як загальновизначене вірування, оскільки істина робиться, набувається у процесі досвіду, як набуваються здоров'я, багатство, тілесна сила. Тут відбувається перехід від істини як співвідношення суб'єктивного об'єктивному до істини як сенсу, про що казав у свій час Г.Гегель.

У досягненні економічної істини велику роль грає власний досвід. Акцент на особистісності істини економічного знання співпадає з філософськими дискурсами новітньої філософії. Вже Ф. Ніцше вважав, що істина доводиться відчуттям корисності, вигоди, влади, і визначальним в її пізнанні є власний досвід, що означає заперечення об'єктивного характеру істини. Критеріальною основою для істинності пізнання може виступати «інший», досвід «іншого», коли моно логіка перетвориться на діалогіку.

У певній мірі діалогічність істини демонструє *конвенціоналізм* (А.Пуанкаре). Згідно з цим вченням, постулати та визначення, що покладені в основу теорій, не можуть розглядатися як істинні або хибні – вони результати угод, домовленостей між вченими. Вибір вчених тут викликаний міркуваннями простоти, гармонії, незаперечності. Вибір наукової теорії визначається її зручністю та доцільністю при вирішенні конкретних пізнавальних чи практичних задач. Згода – це результат діалогу. Конвенціоналізм не ставить завданням занурення у сутність реальності, тим більш економічної. Він пропонує терпляче ставитись до будь-якої несуперечливої логічної системи. Проте остання може стати такою лише у результаті тривалих метафізичних роздумів. Конвенціоналізм став основою для домовленостей та угод, необхідних при виборі пріоритетів як у політиці, та через обмін, вона не може існувати без домовленостей та угод, тому в

кожному конкретному випадку виникає необхідна конвенція. Обмін є діалогом, коли сторони приходять до угоди як до істини. Вся економіка – складний суспільний діалог, обмін є грошовою дією. Істиною цього обміну є гроші. Саме вони є основою взаємодії. Гроші самі – результат конвенції.

Об'єктивізм, суб'єктивізм, діалогізм, конвенціоналізм, прагматизм – це філософські дискурси, що формують уявлення, знання, відчуття істини, її розуміння. Справа не в дискурсі, а в результаті: тільки при наявності згоди, діалогу, домовленості можна вести мову про досягнення істини, як підсумку діяльності – теоретичної і практичної. Іншими словами, уявлення про істинність своїх дій, спрямованих на досягнення результату – економічного блага, повинно відповідати реальності, тобто існуючій економічній ситуації. У відкритті істини – всі людські відносини та поведінка. Істина – це вічна пам'ять свідомості. Це не тільки результат процесу пізнання, це сенс буття. Істина – ключовий, перший елемент великої філософської триєдності «Істина – Добро – Краса». Вона завжди є прекрасною, спрямованою на гармонію, вона є добром, оскільки спрямована на благо, вона є буттям, тому вона – є.

Розуміння істини – закономірний результат пізнання економічної реальності. Це досвід надбання повноти економічного буття, а не вихід із нього. Завдання економічного пізнання – осягнути реальний зміст світу економіки. Для виявлення економічної істини недостатньо знання про економічне буття, треба знайти знання про його сенс. Істина є процесом осмислення та вивільнення буття, вона передбачає творчий акт суб'єкта у бутті. Істина є смыслом і не може заперечувати смысл. Пізнання економічного буття – це наближення до пізнання смыслу життя, тому що конкретизуючись у тій чи іншій ситуації економічне стає життям, переходить до істини, стає смыслом.

Тема 4. Економічна свідомість.

План

1. Поняття економічної свідомості. Буденна економічна свідомість та її компоненти.
2. Рівні, функції та функціональні форми буденної економічної свідомості.
3. Поняття, функції та структура економічної ідеології.
4. Типи економічних ідеологій.

I.

Економічна свідомість – це системна складова цілісної свідомості, вищий рівень психічного відображення економічних стосунків у суспільстві, що функціонує як форма масової (суспільної), групової та індивідуальної свідомості разом із іншими її формами: естетичною, моральною, правовою, політичною, історичною, екологічною свідомістю. Як і інші форми свідомості, економічна свідомість не тільки відображає світ, реальність, але й здатна перетворювати цю реальність. Економічна свідомість – це системна проекція цілісної свідомості, провідним аспектом якої є раціональність як прагнення та здібність суб'єкта до оптимізації корисності в ситуації економічного вибору у відповідності з системою особистих змістів. Головним компонентом економічної свідомості виступає уявлення про власне економічне «Я». Економічна свідомість, з одного боку, виступає психічним відображенням економічної реальності, а з іншого боку – системою економічних смислів, що визначаються економічними поняттями та цінностями. На початку формування економічної свідомості виражені процеси психічного відображення дійсності, формуються економічні знання, які потім перетворюються в смисли. Появлення індивідуальної системи економічних смислів, що прив'язані до соціальної реальності – ознака сформованості індивідуальної економічної свідомості.

Економічна свідомість виступає важливою сферою духовної діяльності людини. Саме у ній закладені витoki економічної поведінки людини.

Формування такої форми суспільної свідомості як економічна свідомість стало відповіддю на необхідність осмислення таких явищ, як економіка, економічна політика, економічна та господарська діяльність. Економічна свідомість завжди відображає конкретно історичні умови суспільного розвитку, виступає як динамічне утворення, що тісно пов'язане з іншими формами суспільної свідомості, такими як релігійна свідомість, правова свідомість, екологічна свідомість.

Як будь-яка форма суспільної свідомості, економічна свідомість включає у себе два рівня: буденну свідомість та теоретичну свідомість. Буденна свідомість представлена суспільною психологією, а теоретична – суспільною ідеологією (таким чином, суспільна ідеологія виступає теоретично оформленою економічною свідомістю).

Буденна економічна свідомість (економічна психологія) включає в себе такі компоненти:

1. Емоційно-вольовий компонент (вбирає у себе емоції та чуття). Емоції та чуття, які входять до цього компоненту, можна поділити на декілька груп. Емоції та чуття що пов'язані з процесом споживання, колекціонування, заготівель мають назву акізитивних; праксичні чуття та чуття на емоції виникають як результат відношення до процесу та результату праці; гностичні чуття та емоції виникають у процесі пізнання економічної реальності; глористичні чуття та емоції виникають як відображення бажання визнання та почесей, пугнічні чуття та емоції відображають бажання долати небезпеку, відчувати азарт, ризик; альтруїстичні емоції та чуття – безкорисливі бажання приносити добро іншим людям, проявляти турботу про когось; естетичні чуття та емоції відображають потребу в прекрасному, гармонізації життя; емоції та чуття гедонізму виражають потребу в фізичному та душевному комфорті; комунікативні емоції та чуття відображають потребу у взаємодії з іншими людьми, у спілкуванні; романтичні чуття та емоції відображають прагнення до незвіданого, таємничого, незвичайного, дива.

2. Перцептивний компонент – це компонент, який забезпечує зв'язок зовнішнього та внутрішнього світу через органи чуття. До перцептивних здібностей відносяться сприйняття, відчуття, конкретні уявлення, за допомогою яких людина отримує первісну інформацію про зовнішній світ і про себе. Головною метою цього компонента є визначення доцільної поведінки людини. Прикладом економічної перцепції може бути сприйняття грошей та накопичень, сенсорно-перцептивне ставлення до речей, товарів та послуг. З таким компонентом свідомості зустрічаються при вивченні поведінки споживача, психології реклами, психології продаж.

3. Вольовий компонент економічної психології включає в себе економічні норми, економічні інтереси, економічні вчинки, економічну діяльність. Економічні норми – це правила економічної поведінки. Вони можуть мати статус релігійних, моральних та правових норм. Останні закріплені в юридичних документах і передбачають санкції з боку держави у разі їх недотримання. Економічні інтереси визначаються місцем людини в економічній системі. Вони є формою прояву певних видів потреб, усвідомленням цих потреб окремою людиною, групою, суспільством у цілому. Економічних інтересів стільки, скільки суб'єктів економічної діяльності. Виділяють індивідуальний, груповий і суспільний інтерес. Індивідуальний економічний інтерес виражає необхідність задоволення проблем конкретної людини, груповий – задоволення потреб окремої соціальної групи або малої групи, суспільний – сукупних потреб суспільства в цілому. Кожна людина є носієм різнорівневих соціальних інтересів, оскільки вона має власні економічні інтереси, є членом соціальної групи (і не однієї), а також членом суспільства як цілого. Вона персоніфікує всі ці економічні інтереси. Реалізація економічних інтересів здійснюється через досягнення поставлених цілей. Реалізація індивідуального економічного інтересу здійснюється через зростання індивідуальних доходів, засобом реалізації інтересів трудового колективу може бути максимізація заробітної плати, засобом реалізації суспільних інтересів – максимізація національного

доходу і мінімізація фонду відшкодування створеного суспільного продукту. Економічний вчинок – це особистісна форма здійснення економічної поведінки, що включає у себе творчий акт вибору цілей і засобів економічної поведінки. Економічна діяльність – це активна свідома взаємодія суб'єкта з економічною системою, в ході якої він задовольняє свої економічні потреби. Вона включає сукупність соціально-економічних і організаційно-виробничих зв'язків між суб'єктами господарювання з приводу виробництва, розподілу, обміну і споживання матеріальних благ, послуг і доходів.

4. Економічні уявлення та економічне мислення. Економічні уявлення – це суб'єктивне відображення економічної реальності в образах. Економічне мислення – це здатність людини як соціального суб'єкта відображати, осмислювати економічні явища, виявляти їх сутність, усвідомлювати та співвідносити економічні поняття з вимогами економічної реальності і на підставі цього будувати свою економічну діяльність. Економічні уявлення виступають формами знань про економічні об'єкти та явища, формами індивідуального колишнього досвіду економічної поведінки, що формують актуальну економічну поведінку. У них інтегруються результати усвідомлення соціально-економічного середовища життєдіяльності особистості, опосередковані її індивідуально-психологічними характеристиками. Зміст економічного мислення визначають існуючі відносини власності, місце людини у суспільному розподілі праці, рівень її освіти. Найважливішим елементом економічного мислення є здатність приймати раціональні економічні рішення. Економічне мислення може бути шаблонним, коли рішення приймаються на підставі звички та на рівні простого здорового глузду, або творчим, коли рішення приймається на підставі новацій у встановленні мети та вибору шляхів її досягнення.

5. Економічна поведінка. Спонукальну і регулятивну функцію економічної поведінки виконують, у першу чергу, інтереси, норми, цінності.

Зміст буденної свідомості відображає:

- уявлення людини про себе як про економічний суб'єкт (про суб'єктивний економічний статус, економічну самоідентифікацію, економічні запити, уявлення про можливості підвищення доходів, самооцінку ділової успішності);
- уявлення про багатство, суб'єктивний економічний добробут;
- ставлення до людей з різним рівнем доходів;
- ставлення до грошей, уявлення про їх функції;
- ставлення до приватної власності;
- ставлення до конкуренції (рівень психологічної готовності до змагання з іншими людьми);
- соціальні настанови особистості по відношенню до різних форм економічної поведінки (споживчої, підприємницької, інвестиційної, благодійної та ін.);
- орієнтація людини на економічні цінності;
- «економічне Я» (економічний «Я-образ») – оцінка власної економічної успішності, власної здатності до досягнень, економічної самоідентичності.

II.

Буденна економічна свідомість може бути представлена трьома рівнями: масовим, груповим, індивідуальним.

Масова економічна свідомість відображає сукупність домінуючих уявлень суспільства про свій економічний розвиток, мету та перспективи цього розвитку. Масова економічна свідомість детермінована іншими компонентами суспільної свідомості (історичною, правовою, моральною та іншими). Конкретним вираженням цього феномену є рівень сподівань людей та оцінки ними своїх можливостей щодо впливу на економічну систему; соціально-економічні цінності великих груп людей, що складають основу переваг їхнього економічного вибору (наприклад, стабільність, рівність,

економічна та соціальна справедливість тощо); миттєві думки та настрої, пов'язані з оцінками наявного в країні, регіоні чи конкретному підприємстві економічного становища. Масова економічна свідомість обумовлює різноманітні форми масової економічної поведінки. Слід розуміти, що масова економічна свідомість – явище динамічне, нестале, здатне швидко змінюватись під впливом процесів, що відбуваються у суспільстві, інколи ці зміни носять революційний характер. Як й інші форми економічної свідомості на буденному рівні економічна свідомість включає у себе не тільки раціоналізацію світу, але й здатна міфологізувати його.

Групова економічна свідомість відображає загальну свідомість певних груп людей (соціальних страт, різних прошарків населення, персоналу окремих підприємств тощо). Така свідомість відображає думки та уявлення, що відбивають зміст і напрям економічної активності основних груп населення.

Індивідуальна активність економічної свідомості відображає особливу якість окремої особистості, яка певним чином сприймає економічну ситуацію, більш-менш точно її оцінює та відносно цілеспрямовано діє відповідно до ситуації та власної оцінки. Вона є функцією людської психіки, що здатна творчо відображати навколишній економічний світ, оцінювати його, дозволяє людині виділяти себе як суб'єкта із зовнішнього світу і протистояти йому як суб'єкт об'єктові.

С. Фера надає таку узагальнену систему функцій економічної свідомості:

- **відображально-інформаційна** функція полягає у відображенні соціально-економічних умов життя особистості, економічного макро- та мікросередовища;

- **комунікативна** – економічна свідомість виступає елементом практичної взаємодії людини та навколишнього економічного середовища у процесі побудови та реалізації економічних дій;

- **оцінкова** – в економічній свідомості знаходить відображення ставлення людини до навколишньої економічної реальності;

- **аккумулятивна** – в економічній свідомості накопичуються знання, отримані як із особистого економічного досвіду, так і суспільного;

- **регулятивна** – економічна свідомість регулює, впорядковує діяльність людини відповідно до поставленої мети, передбачає її наслідки, тобто контролює і керує економічною поведінкою особистості.

С. Фера надає такі функціональні форми актуалізованої економічної свідомості:

1. Знання – це сукупність засвоєної суб'єктом ззовні, або самостійно виробленої економічної інформації.

2. Економічні уявлення – це сукупність уявлень про те, чим є і як функціонує економіка. Це суб'єктивний образ економіки. Такі уявлення формуються через здатність людини або соціальної групи відображати та розуміти економічні явища, пізнавати їх суть, розуміти економічну реальність і на основі цього будувати власну економічну діяльність. Економічні уявлення узагальнюють результати пізнання соціально-економічного середовища особистості, на підставі її власного життєвого досвіду та економічній активності.

3. Економічні оціни – це результат співвідношення поточної економічної інформації із попереднім досвідом, збагачений емоційним ставленням до отриманої інформації.

4. Економічні переконання – це стійки, систематизовані погляди, що виступають основою економічного світогляду суб'єкту. Такі переконання не формуються автоматично, а виробляються на підставі власного економічного досвіду людини в результаті економічної діяльності. Саме економічні переконання виступають мотивами поведінки людей, а також визначають їх загальне ставлення до економіки як сфери діяльності.

III.

Ідеологія – це теоретично оформлений світогляд суспільства, соціальної спільноти або великого соціального прошарку. Як правило, ідеологія має втілення у доктринах, де вона отримує теоретичне обґрунтування, систематизацію, структурований виклад. Ідеологічні доктрини можуть бути представлені філософськими, правовими, соціологічними, культурологічними та економічними вченнями. У наш час загальноновизнано, що наука має бути деідеологізованою, але, як визначає Дж. Сорос, економічна наука продовжує виконувати ідеологічну функцію.

Термін «ідеологія» давньогрецького походження та означає «вчення про ідеї». У науковий обіг цей термін увів представник пізнього французького Просвітництва А. Д. де Трасі. Він характеризував ідеологію як науку про ідеї, про те, як вони виникають, а також про закони мислення людини. Він вважав, що ця наука повинна бути такою ж точною, як і науки про природу.

Ідеологія виконує декілька функцій. У межах пізнавальної функції ідеології здійснюється систематизація знання про світ. Оцінна (аксіологічна) функція ідеології полягає у тому, що на підставі соціальних інтересів різних суспільних спільнот або прошарків, їх цінностей і норм, надається оцінка життєдіяльності суспільства та його структур. Програмно-цільова функція ідеології полягає у розробці мети розвитку суспільства, програм її досягнення і регламентує поведінку людей в суспільстві. Футурологічна функція ідеології у тому, що ідеологія моделює майбутній розвиток суспільства, надає уявлення про його кращій устрій, до якого необхідно прагнути. Захисна функція ідеології знаходить прояв тоді, коли триває інформаційна, психологічна, ідейна боротьба (війна) і полягає у захисті ціннісної системи, уявлень про майбутнє, життєвих цінностей народу, соціальної спільноти, соціального прошарку. Інтегруюча функція ідеології знаходить прояв у тому, що ідеологія здатна об'єднувати не тільки знання, а

й людей на підставі своїх цінностей та смислів, що відображають цінності та смисли спільнот, народів, соціальних груп, суспільних прошарків.

Економічна ідеологія – це система тверджень та переконань відносно економічних фактів та явищ, іншими словами, економічна ідеологія – це система стверджень та переконань, що відображають відношення людей до господарської, виробничої та фінансової діяльності. Економічна ідеологія виступає як сукупність поглядів, понять, суджень, привносить в економічні міркування певні цінності, уявлення про соціально-економічні ідеали, досягнення яких виступають метою економічного розвитку. Економічна ідеологія виступає, як правило, у формі програм, проєктів діяльності у різних галузях господарства. У них знаходять вираз певні цілі, напрямки та засоби їх реалізації. Сучасна економічна ідеологія завжди системна і завжди апелює до певної наукової теорії. Якщо сучасна економічна ідеологія не буде включати у себе науковість (або псевдонауковість), її не будуть сприймати серйозно. Ідеологія спрямована на власне сприйняття широкими верствами населення. Це спрощує та вульгаризує її, інколи спотворює, тому що «ідеолог» повинен викласти її в зрозумілих для виборця гаслах.

Політична ідеологія містить: економічні теорії і гіпотези; псевдонаукове економічне знання; цінності; емоції, переконання; практичні орієнтири, алгоритми дій; образ економічного майбутнього.

Економічні теорії та гіпотези постають фундаментом економічної ідеології. Вони виконують пояснювальну функцію – за їх допомогою знаходять пояснення економічні явища та процеси. На теорії та гіпотези посиляються і навіть приписують їм магічну силу (так, наприклад, було з марксистською політичною економією в СРСР). Складні інтерпретації, математичний апарат, метафізичний дискурс, як правило, ідеологією відкидається як непотрібний.

Псевдонауковий компонент ідеології може мати різне походження: побутово-життєве, соціально-міфологічне, релігійне. Головне завдання цього компоненту – зв'язати теоретичне положення з цінностями, практичними

орієнтирами та образом майбутнього. Часто до псевдонаукового компоненту додаються емоції та ірраціональні переконання (наприклад – «наздоженемо та переженемо Америку»).

Завдання ідеологічних цінностей – показати перевагу обраних цілей і смислів.

Практичні орієнтири та алгоритми дій повинні продемонструвати здатність економічної ідеології вирішувати існуючі проблеми, але вони повинні бути простої й доступної для мас форми.

Образ економічного майбутнього представлений як бажана економічна модель, ідеал економічної системи, наближення до якого обіцяє певна ідеологія.

Таким чином, економічні ідеології надають більш-менш завершений опис господарсько-економічної системи; привносять у економічне життя певні цінності; вказують на засоби перебудови чи реформування існуючих господарсько-економічних моделей. Ідеології існують як би у розчиненому стані, створюють палітру сенсів. У масовій економічній свідомості ідеології існують у вигляді одиничних суджень, що спираються на міцні земні основи здорового глузду. Ідеологічні системи та програми перетворюються засобами масової інформації на мову популярних лозунгів і простих рішень. У такому вигляді їх засвоюють носії масової свідомості.

IV.

Можна виділяти економіко-політичні та суто економічні ідеології. Їх достатньо небагато. До традиційних політико-економічних ідеологій відносять демократизм, консерватизм, лібералізм, соціалізм. Навіть їх назва вказує на політичну забарвленість.

Консерватизм спрямований на ствердження та відтворення традиції, а не на реформування існуючих економічних відносин. Консерватори намагаються створити господарську єдність як органічне ціле і пропaгують

над-індивідуалізм. Людина консервативна не є автономною, її свобода пов'язана з відповідальністю, яку покладає на неї вищий господарський порядок. Консерватизм затверджує ієрархію, вважає економічну нерівність природною. У сфері господарської мотивації консерватор спрямований не на матеріальні стимули, а на звичку виконувати обов'язок, виховання трудової етики, лояльності керівництву та відданості фірмі. Ідеал консерватизму – корпоративне суспільство, а об'єднувати корпорації повинна держава. Консерватори вітають втручання держави заради економічних інтересів у господарську діяльність. По відношенню до незахищених верств суспільства консерватизм пропонує політику патерналізму, яка поєднує субординацію із батьківською турботою: слабкі повинні підкорятися сильним, а сильні дбати про слабких. Консерватизм виступає за концентрацію приватної власності та вважає, що вона повинна працювати на суспільне благо. Консерватор розглядає господарство як цілісний, глибоко національний організм.

Лібералізм затверджує свободу економічних агентів. Свобода розуміється ним як індивідуальна незалежність або автономія. Лібералізм базується на концепціях утилітаризму та раціоналізму. У сфері мотивації лібералізм спирається на матеріальні стимули. Він пропагує економічну рівність вихідних позицій. Індивіди мають формально рівні права при фактичній економічній нерівності. Відповідальність за результат діяльності у процесі конкуренції покладається на людину. Власність розглядається як природне право та гарантія свободи людини. Пріоритет прав власника визначає управлінську концепцію лібералізму. Ліберальна держава повинна захищати права власника та свободу конкуренції, при цьому від держави вимагається політика приватизації та перерегулювання. Ліберал вбачає єдиний ідеал у ринковій економіці й нехтує національними специфіками економік. Його ідеалом є так зване відкрите суспільство.

Демократизм спирається на принцип народного суверенітету та формувався паралельно з лібералізмом, виступаючи його альтернативою та реакцією на нього. В економічній сфері він намагається пом'якшити

нерівність. При цьому він не посягає на саму нерівність, його мета – мінімізувати різницю між бідними та багатими. Демократизм проголошує свободу особистості як члена певного суспільства. Держава розглядається як інструмент захисту прав і свобод особистості. Демократизм поважає право власності та право на прийняття господарських рішень. Головний політичний принцип демократизму – «одна людини – один голос», незалежно від економічної та статусної позиції людини. Демократизм – це реалізація індивідуалізму через колективні організації. Провідну роль тут грає принцип самоуправління приватних власників. Демократи виступають за дисперсію економічної влади, дифузії приватної власності, встановлення прогресивної шкали оподаткування. У сфері економічного управління вони прагнуть враховувати інтереси не тільки акціонерів, а всіх робітників та спільнот.

Соціалізм – це така радикалізація демократизму, при якій його основи виявилися розмитими. Він вимагає абсолютної економічної рівності. Це поширюється не лише на стартові можливості, а й на володіння ресурсами, на перерозподіл матеріальних благ. Це приклад відхилення індивідуалізму, заперечення автономії особистості. Соціалізм прагнув знищити класи та досягти однорідності у житті суспільства. Інструментом такої політики виступала ліквідація приватної власності на засоби виробництва та встановлення всезагальності труда, його обов'язковості для всіх членів суспільства та «зрівнялівки» його оплати.

Суспільна власність на засоби виробництва стала основою планової економіки. Народне господарство розглядалось як об'єкт регулювання з єдиного центра. Соціалістична економічна ідеологія базувалася на вірі у можливість побудувати справедливе суспільство на раціональній основі. Держава виступала інструментом господарського регулювання, механізмом неекономічного примусу і перерозподілу ресурсів. Усі робітники – члени єдиної фабрики масштабів держави на підставі примусу. Місця для людини як приватного власника не залишається, а свобода трактується як «усвідомлена необхідність». По суті, соціалізм – достатньо вульгарно-

матеріалістичне вчення, що виходить із примату матеріальних потреб людини і спрямоване на їх задоволення. Не даремно він отримував перемогу в країнах, де доля бідного населення була значною. Для соціалізму характерні утилітаристські засади, але, на противагу лібералізму, це колективний утилітаризм.

Інші наявні політико-економічні ідеології є гібридами названих чотирьох.

Між політико-економічними та безпосередньо економічними ідеологічними доктринами існує тісний зв'язок. Політичні цінності та політичні переконання економіста мають вплив на вибір ним ідеологічної позиції. Наприклад, ліворадикальні економісти роблять, як правило, вибір на користь інституціоналізму, а на користь неокласичних теорій роблять вибір ті, хто симпатизує лібералізму або консерватизму.

На сьогодні у світі представлені такі безпосередньо економічні ідеології: монетаристська, неокласична, кейнсіанська, інституціоналістська, ліворадикальна.

Тема 5. Економічна культура

План

1. Поняття, функції та сутність економічної культури
2. Функції економічної культури
3. Структура економічної культури. Фактори формування економічної культури
4. Код економічної культури
5. Економічне мислення в системі економічної культури

I

Існує достатньо багато підходів до визначення економічної культури.

Деякі дослідники (Т. Скиба) розглядають економічну культуру як елемент професійної культури, що ґрунтується на створених людиною економічних нормах, правилах, вимогах, способах діяльності, спрямованих на життєзабезпечення та зафіксованих в економічній свідомості. У професійному сенсі до економічної культури відносяться теоретичні знання, практичні вміння та навички, а також досвід, безпосередньо пов'язаний з реалізацією цього в економічному житті.

Багато дослідників підтримують широкий підхід до економічної культури. У цьому випадку під економічною культурою розуміють всю сукупність духовних та матеріальних цінностей, без яких людина не може розвиватися як соціальний суб'єкт. Культура – це все, що складає «другу природу», те, що відрізняється від природних процесів та явищ, а її ядро складає економічна освіта. Недоліком такого підходу є те, що тут економічна культура майже збігається із загальною культурою і неможливо побачити її специфіку саме як елемента економічного життя.

В. Щербіна називає економічною культурою культуру економіки та бачить у ній відображення структури економічної діяльності та змін фаз суспільного відтворення. В цьому випадку економічна культура визначається як об'єктивно необхідна матеріальна і духовна основа удосконалення всіх форм, шляхів та методів економічної діяльності, а також зв'язків всіх форм господарювання.

Ряд дослідників ототожнюють економічну культуру з культурою корпорацій (Г. Асонов, О. Хуторянко), культурою мислення та культурою ведення переговорів (М. Піскотин), з культурою підприємництва, господарювання, розглядають як культуру виробничих зв'язків між людьми, рівень їхньої діловитості, як культуру використання суспільного часу і факторів виробництва (П. Ігнатовський). Багато дослідників пов'язують сутність економічної культури з культурою взагалі. В. Лагутін вказує: «Економічна культура – складова культури взагалі, вона відображає рівень розвитку економічного мислення. Практично будь-яка економічна дія

людини породжує її уявлення про систему існуючих економічних відносин». А. Сур'як у процесі дослідження зміни економічної культури в умовах ринкової трансформації надає таке її визначення: «економічна культура як економічна категорія – це характеристика економічних відносин як способу, форми, результату творчої діяльності людей у процесі виробництва, обміну, розподілу і споживання матеріальних та духовних благ». Він здійснює типологію економічної культури на основі типів економіки і виділяє командно-адміністративну економічну культуру, економічну культуру перехідного періоду, ринкову економічну культуру. Але, насправді, типів економічної культури можна назвати більше. Наприклад, можна виділити доринкові типи економічної культури, до них можна віднести феодальний, конфуціанський та інші типи економічних культур.

Ряд дослідників розкривають зміст економічної культури, виділяючи її складові. Так, стверджують, що економічна культура являє собою органічну єдність знань, переконань і творчої практичної діяльності, а також результати цієї діяльності, які створюються людьми у процесі розвитку суспільства. Інші розглядають економічну культуру як культуру особистості та включають в її склад економічну освіту й економічне мислення, економічно розвинуті потреби та творчу діяльність у сфері економіки. Також складові економічної культури визначаються дослідниками відповідно до структури економічної діяльності: культура виробництва, культура праці, культура обміну, культура розподілу та культура споживання матеріальних і духовних благ (В. Щербина), з опорою на професійну та ділову культуру людини: культура праці і культура поведінки, ставлення до праці (А. Сур'як).

Економічну культуру можна розглядати як осмислення і реалізацію здібностей людини як суб'єкта соціальної діяльності по відтворенню і розвитку матеріального забезпечення свого життя. У цьому сенсі економічна культура являє собою систему соціальних цінностей і норм, які є орієнтирами та регуляторами економічної свідомості й поведінки, і виконують роль соціальної пам'яті суспільного розвитку: сприяють або не

сприяють трансляції, відбору, оновленню смислів, цінностей, норм і потреб, що функціонують в економіці і орієнтують її суб'єктів на ті чи інші форми активності.

Таким чином, дослідники виділяють економічну культуру суспільства та економічну культуру особистості. Це два основних аспекти дослідження економічної культури.

Розглядаючи економічну культуру на особистісному рівні, дослідники використовують системний підхід, що дозволяє розглядати її як цілісність, визначити склад і структуру основних компонентів, взаємозалежності між ними всередині системи, а також зв'язок економічної культури як системи із метасистемою загальної культури, тобто системою більш високого порядку – загальною культурою суспільства. Культуру як ціле не можна представити простою сумою якостей її складових, оскільки, будучи синтезом частин, ціле набуває інтегративних характеристик, воно визначається станом частин. Економічна культура суспільства, у свою чергу, постає як системна якість, властива різним соціальним прошаркам, що виражає основні економічні явища і відношення, їх розвиток. Сьогодні ступінь розвитку особистості значною мірою визначається рівнем економічної культури. Економічна культура особистості виступає якісною характеристикою, яка показує рівень економічних знань, навичок та вмінь, ступінь реалізації здібностей і можливостей людини в економічній сфері суспільства – виробництві, розподілі, обміні і споживанні матеріальних благ та послуг.

Економічну культуру особистості можна розглядати як органічне поєднання розвинутої економічної свідомості і практичної економічної діяльності. Економічна свідомість включає у себе основні економічні категорії, поняття, спеціальні і специфічні економічні знання, що створюють можливість цілеспрямованого і доцільного втручання в організацію економічного життя суспільства.

У суспільному аспекті економічна культура – це сукупність соціальних цінностей та норм, які виступають регулятором економічної поведінки та

виконують роль соціальної пам'яті економічного розвитку. В даному сенсі економічна культура виступає як система цінностей та норм, що визначають економічну поведінку та діяльність індивідів, груп, способи їх мислення та сприйняття, методи реалізації економічних цінностей та норм, тобто функції, аналогічні функціям загальної культури, тільки по відношенню до звуженої сфери – сфери економічного життя суспільства.

У самому широкому сенсі економічна культура – це відповідь на питання, як діє людина в економіці. Вона відображає характер економічної діяльності людини у суспільстві, втілений у конкретних особливостях виробництва, поширення й оновлення домінуючої в даному суспільстві системи цінностей економічної діяльності. У більш вузькому сенсі економічна культура втілює специфічний для даного суспільства рівень здібностей людини як суб'єкта економічної діяльності, втілений у її результатах – предметах, відношеннях, цінностях. Також під економічною культурою можна розуміти культуру як цілісність, що професійно спеціалізується на відновленні суб'єкта економічної діяльності.

Цікаво, що піонерами у дослідженні сучасної економічної культури були японці, які першими вказали на зростання значимості підвищення якості робочої сили за рахунок використання культурних, ціннісно-мотиваційних факторів в епоху науково-технічного прогресу. Поєднання високих технологій з опорою на свої соціогуманітарні національні особливості, відмова від чистого модернізму призвели до високих досягнень японської економіки.

У наш час на Заході економічна культура розуміється, головним чином, як корпоративна етика, а також як основа моделей економічної модернізації. Західна теоретична думка виділяє такі типи економічної культури: англо-американську, європейську континентальну, а також модель країн «третього світу».

Економічну культуру можна розглядати як «занурення» релевантних форм культури в економіку. Економіка сама є сферою культури у самому

широкому сенсі. В культурі можна визначити ряд факторів соціального та гуманітарного характеру, що мають економічну релевантність. Ці фактори орієнтують форми осмислення економічної діяльності як культурної, створюють систему координат формування суб'єктів цієї діяльності. Економічна культура втілює сенси культурної діяльності. Вона задає культурний зміст економіці як системі соціальних інститутів, відношень та технологій. Особливості економіки, у свою чергу, виступають іманентною основою економічної культури.

Під національною економічною культурою можна розуміти сукупність економічних символів, цінностей, взірців поведінки, навіть вірувань та міфологем, що характеризують економічну культуру нації як вищої форми розвитку етнічності. Національна економічна культура може досліджуватись тільки в контексті загальної культури нації з урахуванням її історії. Як правило, сучасні нації тотожні державам (саме нації, а не будь-які етноси). Держави мають свої економічні системи, кожній економічній системі притаманна свої базова модель економічної культури.

В історії нашої держави достатньо довго панував патерналістський тип економічної культури, що сформувався як результат впливу на свідомість людей соціалістичної економіки. Такі відносини інколи називають патрон-клієнтськими. Держава виступала як патрон, а громадяни – як клієнти. Патрон надає підтримку клієнтам, забезпечує захист, надає необхідний ресурс, клієнти підтримують патрона. Така система використовувала зрівняльну психологію – всі мали однаковий або майже однаковий доступ до матеріальних благ, оплата праці та нарахування пенсій не знали великих розривів, рівень життя був майже однаковим. Трудові стратегії людей майже не відрізнялися – держава гарантувала можливий для того часу мінімум матеріальних благ, людина, незалежно від її економічної активності, була гарантовано захищена від крайньої бідності, на рівні економічної свідомості сформувалася установка на соціальне утриманство, яке повинна забезпечити держава. Індивіду, що сформувався у такій системі, притаманний

консерватизм, він важко пристосовується до економічних змін, налаштований на те, щоб отримувати підтримку з боку держави. Після розвалу СРСР населення було змушено пристосовуватись до нових умов через формування нового типу економічної культури. Це відбувалося в умовах, коли значна частина людей дуже важко пристосовувалася до нових реалій та очікувала допомоги з боку держави. Тому нова економічна культура сучасного населення України продовжує поєднувати патерналістичні настої радянських часів з модерністськими ринковими цінностями. Для економічної культури України характерні гетерогенність (наявність багатьох субкультур, що відображають існування багатьох соціальних страт, конфесій, регіональних субкультур), амбівалентність (одночасне підтримання різних економічних цінностей).

II.

До функцій економічної культури відносяться:

1. Комунікативна – як засіб зв'язку членів суспільства з економічною системою в цілому). Ця функція забезпечує спадкоємність економічного досвіду, зв'язок між поколіннями.

2. Нормативно-регулююча полягає у збереженні усталеності економічного життя шляхом регулювання економічної поведінки, встановлення правил, за якими суб'єкти економічного життя можуть конструктивно та своєчасно здійснювати економічну діяльність у межах існуючих інститутів.

3. Інтегративна функція полягає в узгодженні дій економічних суб'єктів, створенні певного консенсусу в суспільстві.

4. Інноваційна функція спрямована на створення умов для сприйняття нових елементів економічного досвіду, затвердженні нових форм господарювання. Ця функція дозволяє створювати нові соціально-економічні

цінності чи запозичувати їх, при збереженні традиційного для даної культури ціннісного ядра.

5. Селекційна функція виражається у здатності економічної культури накопичувати, зберігати та відбирати ті цінності й норми, які необхідні для розвитку економічної поведінки суб'єктів господарювання.

6. Трансляційна функція економічної культури забезпечує роль того сегменту соціальної пам'яті суспільства, який вміщує історію розвитку економіки країни, передає майбутнім поколінням цінності предків, норми та правила поведінки, що були притаманні нашим пращурам в силу економічної та політичної ситуації.

7. Виховна функція спрямована на формування економічної соціалізації прийдешніх поколінь, створення мотивів актуальної економічної поведінки, засвоєння норм економічної етики.

8. Креативна функція культури оновлює цінності та норми, що регулюють розвиток економіки, презентує нові уявлення та зразки поведінки.

9. Адаптивна функція – економічна культура надає людині можливість природно увійти до господарського життя суспільства, забезпечує стабільність економічної діяльності шляхом зберігання норм необхідної економічної поведінки.

10. Аксіологічна функція полягає в оцінці тих чи інших явищ економічного життя з точки зору їх відповідності базовим економічним цінностям (зразкам, стереотипам) і, тим самим, у моральній легітимації господарської діяльності, її прийнятності для більшості населення. Особливо яскраво ця функція проявляється у перехідні часи, коли відбуваються зміни ціннісних систем.

III.

Елементи економічної культури можна поділити на три групи.

Першу групу можна назвати **фундаментальною**. До неї слід відносити:

- трудову етику: ставлення до праці, багатства, бідності, накопичення, власності, а також ціннісні орієнтації праці;
- трудові звичаї, традиції, ритуали, архетипи, норми, ідеали;
- символи, що відображають економічні смисли діяльності, її мету;
- характер взаємодії традицій та новацій в економічному житті;
- засоби трансляції позитивної економічної поведінки і боротьби з негативом.

Друга група – **ментальна**. До неї відносяться такі елементи:

- економічне мислення, його принципи, методи осмислення економічної реальності;
- зміст економічного знання та його ідеологічна спрямованість;
- трудова ментальність – особливості буденної свідомості людей, що займаються економічною діяльністю. Трудова ментальність виступає як ієрархія ідей, думок, поглядів на економіку, як відносно цілісна й стала сукупність навичок інтелектуальної діяльності, що реалізуються у господарській та трудовій діяльності.

До третьої, **соціально-психологічної** групи відносяться:

- економічні потреби, інтереси різних соціальних груп, індивідів, їх суспільний баланс;
- мотиви економічної діяльності, що походять з умов їх життя, система їх стимулів;
- орієнтації, установки, стереотипи економічної поведінки людей, що знаходять підтримку чи осудження у суспільстві;
- моделі економічної поведінки, що виникають спонтанно чи пропонуються державою.

Можна виділити декілька рівнів економічної культури в залежності від її суб'єкту.

Перший рівень економічної культури – це рівень так званого пересічного громадянина. Такий рівень можна характеризувати, як рівень життєвого досвіду та здорового глузду. Цей рівень відображає сприйняття

економічного життя пересічним громадянином, який приймає рішення стосовно вибору професії, сфери зайнятості, здійснення купівлі-продажу, ведення домашнього господарства, інвестування коштів, накопичення збережень. На цьому рівні людина діє в економічному просторі побутової економіки, керуючись нормами та цінностями, що регулюють поведінку згідно з побутовою сферою життя. Економічна культура такого рівня виявляється через психолого-економічні властивості особистості та реалізується через ставлення індивідів до економічної реальності й взаємодію з іншими людьми. Входження індивіда в систему економічних відносин суспільства у значній мірі визначається її економічною культурою, яка є результатом економічної соціалізації. Економічна культура формується у процесі економічної соціалізації особистості як послідовне, поетапне включення її в економічне життя, у різні сфери економічного простору, які відповідають її потребам та можливостям.

Другий рівень економічної культури – це рівень економічної культури працівників, які безпосередньо розробляють проблеми економіки (вчені, спеціалісти в галузі економічної практики, викладачі). Ці люди мають економічну культуру, яку ми можемо назвати теоретичною.

Третій рівень економічної культури – економічна культура керівників у сфері господарювання. Тобто, це рівень культури управлінців, що безпосередньо приймають рішення, які визначають спрямування розвитку економіки як у цілому, так й економічної діяльності окремих підприємств.

У світі існують різні економічні культури. Вони відображають ступінь економічного розвитку, особливості економічної системи, вплив політичних, ідеологічних, релігійних факторів на розвиток економіки, а також особливості розвитку продуктивних сил і технологій у той чи іншій економічний (історичний) час. До таких соціальних, історичних та технологічних факторів відносяться:

- форми власності на засоби виробництва та їх співвідношення;

- домінування певного типу економічного механізму (наприклад, ринковий-плановий);
- галузева структура економіки (аграрна – індустріальна);
- співвідношення ручної та механізованої праці;
- спосіб поєднання працівників із технологічним субстратом (механізація – автоматизація – інформатизація);
- характер розподілу праці (індивідуалізм – корпоративізм);
- ступінь реалізації економічних завдань, завершеності цілей економічної діяльності;
- домінуючі форми обміну, торгівлі, грошового обігу, кредиту тощо;
- рівень розвитку продуктивних сил (знаряддя праці, технології);
- особливості обміну продуктами економічної діяльності;
- роль грошей в економічній системі.

За формами втілення можна виділити духовну та матеріальну економічну культуру. Духовну економічну культуру складають ментальні, цінності та соціально-психологічні елементи. Матеріальна економічна культура – це система технологічних надбань, які використовує людина, що займається економічною діяльністю.

IV.

Кожна культура має свій економічний код. Цей код знаходить відображення у категоріях економічної культури. До таких категорій відносяться:

Економічні цінності – це уявлення стосовно цілей, до яких повинна прагнути людина в економічній діяльності. Вони оформлені як ідеали, основоположні принципи мислення і є критеріями оцінки економічних подій, явищ та процесів. До таких цінностей відносяться рівність, багатство, гроші, економічна свобода, прибуток тощо. Системи цінностей різних суспільств можуть відрізнятися, також можуть відрізнятися цінності різних соціальних

груп. Ціннісні орієнтації працюють як ціннісні відношення та вподобання особистості основним економічним об'єктам та існуючим у суспільстві економічним інститутам і відношенням. Вони орієнтують поведінку особистості й лежать в основі її економічної поведінки.

Економічні ідеали – вироблені економічною свідомістю і наявні у ній узагальнені уявлення про досконалість в сфері економічного життя, вони є мрією та взірцем, до якого прагнуть люди. Ідеали відображають практичний досвід економічної діяльності конкретного соціуму та отримують соціально-економічну конкретизацію. Ідеали відрізняються від цінностей суспільства тим, що вони можуть набувати оформлення у вигляді ідеологічних конструкцій. Такі конструкції можуть виконувати функцію консолідації та орієнтації лише тоді, коли вони адекватно відображають мотиви та цілі економічної діяльності.

Економічні норми – це загальні шаблони, правила, які регулюють економічну поведінку. Такі норми виступають поведінковими очікуваннями, що дозволяють людям прогнозувати поведінку інших. Економічні норми, як і інші види соціальних норм, включають у себе норми моралі та норми права. При цьому багато економічних норм народжуються в інших сферах, а потім набувають економічного змісту. Зміст таких норм може розрізнятися в залежності від національних економічних культур. Наприклад, така норма, як соціальна справедливість у різних економічних системах набуває різного характеру. Економічні норми можуть отримувати формально-юридичне втілення і ставати елементами правової системи. Такі норми регулюють повсякденні практики на підставі того, що вони встановлені й охороняються державою.

Економічні стереотипи – це спрощені, схематичні, деформовані та ціннісно-орієнтовані уявлення про економічні об'єкти, явища і процеси. Економічному стереотипу притаманні такі риси: персоніфікація явища, тобто пов'язування економічного явища з діяльністю певної особи чи групи; сильне емоційне позитивне або негативне забарвлення; ірраціональність (те, що

знаходиться у суперечності зі стереотипом, не береться до уваги); усталеність (стереотипи не змінні). На підставі економічних стереотипів формуються економічні ідентичності, поділ світу на «своїх» і «чужих». Економічні стереотипи забезпечують «правила гри», що діють протягом тривалого часу та роблять економічний світ передбаченим. Стереотипи виступають у ролі мисленнєвої програми формування, зберігання, оцінки економічної інформації.

Економічна міфологема – це статичний образ, що ґрунтується на ірраціональному відношенні до об'єкта і дає змогу систематизувати та інтерпретувати факти й події із не зовсім зрозумілим змістом у ситуаціях, коли людина не розрізняє вигадки й реальність. Економічна міфологема виникає тоді, коли група чи частина суспільства стикаються із незрозумілим явищем, що, як правило, несе загрозу. Часто така міфологема виступає проєкцією колективного несвідомого. Найчастіше міфологеми виникають у періоди війн, революцій, соціальних перетворень і створюють потужний вплив на перебіг подій.

Економічні звички та рутини виступають в якості кодів, що обумовлюють вибір найбільш зручних і досить поширених засобів групової діяльності. Звички та рутини зберігаються довго та передаються через механізми соціального спадкування.

Економічні уявлення – це комплексна система суб'єктивного відображення об'єктивної реальності, представлена у свідомості в якості економічних образів.

Економічні знання – виступають як сукупність економічних уявлень про виробництво, обмін, розподіл і споживання матеріальних благ, вплив економічного життя на розвиток суспільства, про шляхи, форми та методи, що сприяють сталому розвитку суспільства. Економічні знання формують уявлення про економічні зв'язки у навколишньому світі, закономірності розвитку економіки. На їх підставі розвивається економічне мислення і практичні навички обізнаної, обґрунтованої економічної поведінки. Вони

виступають як основа формування економічної культури, сприяють оновленню цінностей, норм та потреб суспільства, що розвивається. Вони орієнтують суб'єктів господарської діяльності на ті чи інші форми економічної активності, на вибір найбільш важливих соціальних та економічних благ.

Економічні мотиви – це спонукальні фактори економічної діяльності. Вони можуть виступати як мотиви діяльності, споживання, накопичення, інвестування.

Економічні інтереси – це форма виявлення економічних потреб, вони виражають реальні причини та глибинні стимули економічної поведінки людей.

V

Однією з основних характеристик суб'єкта економічних відносин є **економічне мислення**. Воно являє собою процес пізнання, досягнення економічної дійсності, навчання, освоєння норм економічної раціональної поведінки, прогнозування економічних подій, розроблення плану дій.

Зміст економічного мислення завжди досліджувався економічною теорією. На думку А. Сміта, визначальним фактором економічного життя є егоїзм індивіду, що здійснює господарську діяльність. Саму господарську діяльність він розглядав як фізіологію, що працює за природними законами, які не залежать від волі людей і політики. Суб'єктивні оцінки, уподобання суб'єктів економічної діяльності були покладені в основу неокласичного напрямку західної економічної думки, що виникла на рубежі XIX-XX сторіч. Велике місце суб'єктивний підхід займає в теорії Д. М. Кейнса. Найважливішими складовими цієї теорії стали такі поняття, як «схильність до споживання», «уподобання ліквідності», основний психологічний закон. Радянський економічний підхід абсолютизував свідому роль класів, партій у будові світу, вважав, що економічні відносини у суспільстві будуються

виключно свідомо; ідеальне, суб'єктивне у виробничих відносинах недооцінювалось. Положення про те, що буття визначає свідомість, тривалий час трактувалося вузько, не аналізувалася зворотна залежність.

Широке використання в економічному аналізі суб'єктивних оцінок, психологічних категорій характерне і для всіх провідних шкіл сучасної західної економічної думки. До них відносяться такі категорії, як компетентний егоїзм, вибір, очікування (раціональні, адаптивні, інфляційні), схильності. У рамках сучасного економічного мейнстріму розробляється теорія раціонального вибору, найважливішими елементами якої стали схильності економічної людини, її здібності до оцінки та мотивації. У межах теорії раціональної поведінки досліджуються проблеми економічного мислення.

Економічне мислення виступає одним із видів мислення, безперервного процесу пізнання, духовного осягнення навколишнього світу, дійсності, власного буття, прогнозування подій та дій, створення нових ідей та пошуку шляхів їх реалізації. Воно виникає під впливом економічної дійсності, у процесі праці, виробництва, розподілу, обміну, споживання матеріальних благ, а також в умовах вибору, формування господарських категорій, в яких відображається господарська діяльність. Воно отримує розвиток у процесі матеріального виробництва. Економічне мислення формується всією економічною діяльністю людини. Вона бере участь у виробництві, виявляє себе як покупець, учасник обміну, споживач, власник цінних паперів, веде сімейний бюджет – бюджет домогосподарства, здійснює облік своїх доходів, ресурсів, грошових розходів, постійно здійснює вибір як учасник виробництва і покупець.

Економічне мислення творить підстави для свідомої участі людини, соціальної групи, суспільства в економічному процесі, прийнятті певних господарських рішень. Саме людина є носієм економічного мислення. Мислення, оцінка економічних фактів перетворюються у пошуки соціальних

цінностей і пріоритетів, у здобуття людиною соціальних орієнтирів, тобто грає активну роль у господарстві.

Економічне мислення визначається економічними відносинами, економічною дійсністю суспільства, основними формами власності, що домінують у суспільстві, економічним устроєм суспільства. Для різних типів економіки характерні власні особливості економічного мислення. Економічні відносини, у свою чергу, відображаються економічним мисленням, результатом цього є формування практичної діяльності людей. Визначається економічне мислення національними традиціями, особливостями менталітету, духом господарства.

Економічне мислення існує у формі уявлень, понять, суджень, умовиводів, що відображають певні властивості сторін, зв'язків процесу праці, виробництва, розподілу, обміну, споживання та забезпечують раціональне уподобання, вибір.

Своїм продуктом економічне мислення має певні знання, у яких мислення виступає як результат. Саме мислення формує сукупність об'єктивних знань.

Економічне мислення також бере участь у формуванні економічної психології, що включає у себе емоційне ставлення до господарських процесів, мотивів поведінки, переконань, смаків, традицій, що знаходять відображення в економічному житті. Воно формує економічну поведінку як сукупність вчинків, дій людей, які вони реалізують у процесі економічної діяльності.

Економічне мислення безпосередньо пов'язане з потребами та інтересами. Останні знаходять відображення в економічному мисленні, завдяки ньому відбувається усвідомлення потреб та інтересів.

Можна виділити типи економічного мислення в залежності від того, до якого типу цивілізації належить та чи інша економічна культура.

Східному типу цивілізації притаманно **етатистське** (державне) економічне мислення. Таке мислення включене в суспільну свідомість,

уніфіковане, залежить від державної ідеології. Воно відображає соціальну ієрархію, патерналізм, авторитарність, відповідальність перед колективом, кланом, державою. Таке мислення спрямоване на визнання влади вождя, царя, диктатора, на підкорення йому, воно нетерпиме до відхилення від традицій, від прийнятих норм економічної поведінки, одночасно для нього характерне нехтування правом, законністю. Як наслідок, для такого мислення характерними є консерватизм, відсутність ініціативи, схильність до тіньових форм діяльності, слабка здатність сприймати нове. Таке мислення сформувалося у країнах, де не було сталих традицій приватної власності.

Ринкове економічне мислення притаманне західній цивілізації. Воно будувалося на відносинах приватної власності. Основними рисами економічного мислення є господарська самостійність, ініціатива, прагматизм, конкуренція, адаптивність, динамізм, підприємливість. Одночасно йому притаманні егоїзм, індивідуалізм, конфронтаційність, відсутність взаємовиручки, суперечливі інтереси різних прошарків суспільства.

Індивідуальне, групове мислення може виходити за межі прийнятих у суспільстві стереотипів і здійснювати вплив на суспільне економічне мислення, генерувати нові ідеї. Економічне мислення формується у взаємодії індивідуального, групового та суспільного суб'єктів економічного мислення.

Економічне мислення виконує пізнавальну, перетворювально-організаційну та виховну функції. **Пізнавальна** функція економічного мислення являє собою осмислення, пізнання економічної дійсності, отримання знань про економічну дійсність. Ця функція безпосередньо проявляється через безпосереднє відображення економічних процесів як у ході економічної практики, та і на теоретичному рівні. **Перетворювально-організаційна** функція полягає у пошуку шляхів розвитку економічних відносин. На підставі відображення економічної дійсності формується економічна політика. **Виховна** функція економічного мислення проявляється у формуванні в кожного члена суспільства певних соціально-психологічних якостей, поведінки, обумовлених вимогами економічних законів.

Тема 6. Економічна антропологія та економічна аксіологія

План

1. Економічна антропологія як наука.
2. «Людина економічна» у добу постмодерна: тривоги та надії.
3. Людина в економічних культурах країн Сходу.
4. Економічна аксіологія та економічні цінності.

I.

Економічна антропологія – це наукова дисципліна, яка вивчає людину, включену в різні економічні світи-культури. Таких світів культур багато. Їх можна класифікувати за різними критеріями. Одним із таких критеріїв може бути **технологічний**. Тоді ми говоримо про людину традиційної (аграрної) культури, індустріальної культури, постіндустріальної культури. Другим критерієм може виступати **ступень відкритості** суспільства та його культури. К. Поппер поділив суспільства на відкриті та закриті. Закриває суспільство релігія, ідеологія, традиція. Відкриває суспільство свобода, плюралізм, можливість вибору. Людина відкритого та закритого суспільства несе у собі різні риси і по-різному будує свою економічну поведінку. Іншим критерієм для класифікації світів-культур може бути **цивілізаційний принцип**. Тут ми можемо казати про ісламську, буддійську, конфуціанську, західну (англосаксонську та європейсько-континентальну) економічні культури, економічні культури народів Чорної і Тропічної Африки та інших. Також можна казати про економічні культури в залежності від їх сучасних та постсучасних характеристик. Такий підхід поділяє економічні культури на **традиційні, модернові та постмодернові**.

Серед напрямків сучасної економічної антропології можна визначити такі: поведінкова економіка, культурна економіка, економіка дару, екологічна економіка, економіка релігії, психологія та економіка грошей.

Особливу роль грає галузь практичного використання даних антропології – бізнес-антропологія. Сучасна економічна теорія ігнорує значення культурного різноманіття, але потреби маркетингових досліджень у різних культурних умовах диктують урахування культурного фактору. Наприклад, у рекламному маркетингу здійснюються дослідження в сфері дизайн-етнографії, досліджуються особливості національної поведінки споживачів на ринку. До сфери бізнес-антропології відносяться дослідження процесів індустріалізації, особливостей маркетингу та менеджменту у незахідних країнах. Цій області досліджень надають велике значення у США. Антропологи розглядають економічну поведінку у зв'язку з екологічними умовами, еволюційними процесами і особливостями локальних культур.

II.

Суб'єкт економічної дії цивілізації Заходу – «людина економічна». Це автономний, атомізований індивід, який здійснює діяльність раціонально. Його мотивація – прибуток. Його «Я» - свобода, і це складає основний зміст його особистості. Його дії визначаються особистими уподобаннями та інтересами. Економічні теорії, як правило, характеризуючи поведінку «економічної людини», не враховують традиції та культуру. «Економічна людина» розглядається як без особиста. Ф. Хайек, М. Фрідмен вважали, що свобода – це не навмисний і не вільний результат діяльності людей, це стихійність, непередбаченість, відсутність закономірності, випадковість та природність. Вони відхиляють наявність загальної мети, фундаментальної ролі свідомості та втілення замислів людей у дійсність як нормальне явище історії. У «економічної людини» немає ставлення до праці. У неї є зайнятість, яка дає їй змогу споживати. Неухильне зростання потреб – важливіша риса «економічної людини». Її успіх визначається діями, а прибуток є критерієм її цінності. Це дає змогу формальній економічній теорії декларувати

суб'єктивну та кількісну систему цінностей у суспільстві, де цінності стають цінами.

Великий внесок у дослідження поведінки людини в умовах ліберальної західної економіки вніс Дж. Кейнс. Його «економічна людина» разом з іншими людьми вирішує задачі, що стоять перед суспільством, розмірковує, сподівається, прислухається до своїх почуттів. Раціональну поведінку такої людини він розглядав як цілеспрямовану поведінку, орієнтовану на досягнення конкретної мети найкращим способом. Дж. Кейнс виходив із принципу невизначеності в описі економічних процесів та обґрунтовував неможливість передбачення майбутнього стану суспільства та ринку. Оскільки за основу Дж. Кейнс брав реальну людину з його бажаннями, страхами та надіями, то важливими факторами розвитку економіки ставали настрої споживачів та підприємців, від яких залежать спади та зростання економіки. Найважливішими категоріями аналізу Дж. Кейнса були: схильність до заощаджень, схильність до споживання, перевага ліквідності та інвестування. Він виходив із того, що активність людини – основа руху соціуму. Така активність може бути конструктивною та деструктивною. Організація господарського життя повинна враховувати ці моменти. Дж. Кейнсу здавалось, що крім прибутку в умовах ринку для людини важлива радість творчості, саме вона лежить в основі інвестиційної діяльності. Економічні рішення стосовно тривало-строкових проєктів неможливі без емоційного бажання творити, вони не можуть походити виключно з математичних розрахунків, тому вони носять ймовірний характер. Свою роль тут грає якісний емоційний вибір. Життя у суспільстві тече всупереч логіці кількісного розрахунку. Дж. Кейнс вважав, що вирішальну роль в економіці грають вроджене бажання діяльності, спонтанна життєрадісність, оптимізм. Якщо оптимізму та життєрадісності не має, то економічна активність йде на спад. Велике значення Дж. Кейнс надавав знаходженню балансу між індивідуальним, приватним та суспільним, а також між державою, приватним капіталом та найманими працівниками.

Людина західної цивілізації знаходиться у стані постмодерну. Це означає становлення постлюдини, постреальності та постдуховності. Зараз цей світ існує як світ без традиційного суб'єкта, без реальності, без істини, без сутності, без традицій та зв'язків. Такий світ людина не у змозі досягнути своєю свідомістю, світ без концептуальної опори та чіткої всеохоплювальної матриці. Для того, щоб мати майно, власність, гроші, владу недостатньо бути розумним. Для цього треба мислити – творчо, винахідливо, постійно змінюючи орієнтири, тобто мислити інноваційно, без догм та стереотипів. Нове мислення носить не понятійний, а парадоксальний характер. Сучасну людину цікавлять не основи суцього, а його кордони. Світ постмодерну такий, що у ньому немає ні істини, ні омани, бінарні опозиції «добро – зло», «позитивне – негативне» не працюють. Інколи здається, що немає самого світу, а є лише дискурс. Тепер добробут, кар'єра, капітали, власність не **набуваються** і досягаються за правилами. Постмодерн створив умови для непередбаченості, несподіваності, він зламав усі раціональні схеми та конструкції. Усі розрахунки попередньої владної команди, підбір своїх людей руйнуються командами опозиції. Людина має стати еквілібристом, для того, щоб знаходити спосіб прийняття оптимальних рішень.

Постмодерн висунув на перший план пошук раціональної схеми праці, оптимізації взаємодії фінансових та матеріальних потоків. Робітників об'єднує безперервний потік діяльності для отримання прибутку, дивідендів, заробітної платні, виконання замовлень. Вони включені у потік прямо або опосередковано як частини фінансово-технологічного ланцюга. У випадку дисфункційної поведінки їх замінюють як деталі, що відробили своє. Для менеджерів це спрощує раціональне – люди стають не особистостями, а факторами, функціями, вони втрачають суб'єктність. Економіка стає техносом, що складається з людей-факторів, людей-функцій. Цілі людей стають відображенням внутрішніх законів оптимізації та ефективного функціонування соціотехносу. Людина спрямована на отримання прибутку, тобто матеріального. При цьому масова людина постмодерна в цілому

відчуває себе досконалою. Гуманізм постмодерну спрямований на підтримку інновацій та ініціатив, творчих та професійних здібностей, соціального партнерства замість класової боротьби, розширення можливостей для вільного економічного вибору, становлення соціально-економічної справедливості. Він розраховує на подальше пом'якшення нерівності. Людина постмодерну орієнтована на насолоду, комфорт, чуттєвість, досягнення повноти споживання, а не на абстрактні цінності.

Протистояти негативним викликам постмодерну можливо через створення гуманістичної економіки. Така економіка має поєднувати інтереси людини та суспільства, ретельно враховувати інтереси всіх соціальних верств. Така економіка не може бути продуктом саморозвитку, вона може створюватись під контролем держави та громадянського суспільства, які повинні визначати її мету, обмежувати свавілля власників та монополій, формувати реальний механізм вирішення соціальних конфліктів.

III.

Термін «ісламська економіка» з'явився у 1947 році. У 60-70 роки минулого століття більшість ісламських країн стали незалежними, у 70-х роках група країн Близького Сходу стала грати важливу роль у світовій економіці завдяки добичі нафти. Багато з них відрізнялись консерватизмом та бажанням дотримуватися ісламської норми. Більшість ісламських країн мала намір підкреслити свою ідентичність та створити економіку, яка би відрізнялася від економіки класичного капіталізму. З'явилися перші ісламські банки та інтеграційні об'єднання. Ісламська економіка це найбільш детально розроблена система економічних взаємодій на підставі релігійних встановлень: практично все економічно-фінансове життя будується на підставі релігії. Іслам – не тільки релігія, це образ життя, він інтегрований у культуру повсякденності, визначає ідентифікацію своїх послідовників. Коран та норми Шаріату регламентують господарське життя. У Корані

розглядається комплекс соціально-економічних проблем, пов'язаних із відношенням до власності, багатства, торгівлі, лихварству, спадкуванню, майновим відносинам між подружжям, до боргів та витрат. Треба додати, що ісламські форми господарства мають значну історію. Специфічні форми регуляції фінансового життя були створені ще за часів Арабського халіфату.

Завдання ісламської економіки проголошені такі: задоволення основних потреб в їжі, одязі, даху, медичному догляді, освіті для всіх людей; забезпечення рівності можливостей для всіх без виключення; перешкода концентрації багатств та усунення нерівності у розподілі доходу і багатства, для запобігання того, щоби багатство стало засобом панування однієї людини над іншими; надання усім можливостей для духовного вдосконалення; забезпечення стабільності та економічного зростання з метою реалізації перелічених цілей.

Ісламська економіка ставить питання про обмеження потреб людей. В ісламській економіці ми бачимо спосіб забезпечення життя, який відрізняється від західного, але треба відрізнити теорію ісламської економіки, проголошені цілі від практики. Найважливішою особливістю ісламської економіки є прагнення регулювати відносини між людьми на підставі норм релігії. Учасники господарського життя розглядаються не як атомізовані індивіди, а як люди, що взаємодіють. При цьому існує спеціальний податок на користь бідних – закят, не вітається стягування банківського проценту. Система цінностей також має релігійне походження. Труд розглядається як цінність. Важливу роль в об'єднанні людей в ісламі грає молитва, тоді як у західному суспільстві людей об'єднує, в першу чергу, економічна діяльність. Соціальні зв'язки та об'єднання також грають важливу роль в ісламській економіці. Треба розуміти, що ісламські країни мають дуже сильні національно-культурні відмінності та різний ступінь розвитку (від високотехнологічної економіки Туреччини до економік Мавританії та Малі, де використовується праця рабів). Вказують на три основні форми ісламської економіки. Моністична економіка прагне підкорити все економічне життя

нормі ісламу, дуалістична модель прагне поєднати західні та ісламські форми економічного життя, традиційна модель використовує принципи ісламу в організації ісламського життя фрагментарно. У наш час європейські банки також використовують елементи ісламського банкінку для роботи зі своїми клієнтами.

Домінування буддизму також передбачає особливий устрій економічного життя. Ця релігія регулює діяльність людей через систему суворих правил та норм поведінки. Релігійна свідомість буддистів визначає мотивацію до праці, відношення до багатства, бачення ролі економіки у житті в цілому, ставлення до грошей. Метафорично-символічне бачення світу та багатозначна контекстуальність, характерні для буддійської культури, значно відрізняються від прагнення до однозначності та кількісності, поширених у країнах постмодерну. Теж саме відноситься й до стилів спілкування. У країнах буддійської культури існує особливий образ життя, який передбачає включення людини у складну мережу суспільних відносин. Господарське життя підкоряється принципам так званого масового буддизму, що суттєво відрізняється від буддизму монастирів. У масовому буддизмі соціальні зв'язки – джерело та сенс релігійної доброчесності, соціальний зв'язок сам по собі є благом, бо він – канал для потоку заслуг. Індивід тим більш цілісний, чим більше він залучений до соціуму. У відкритій формі прагнення до прибутку не знаходить виразу в буддійському суспільстві. Наприклад, дослідники Таїланду відмічають, що тайське суспільство спрямоване на незмінність, а не на примноження багатств. Тайці шукають спосіб покращення свого стану у створенні мережі особистих зв'язків. Ця культура визнає багатство, але існує також негативне ставлення до багатства торговців і банкірів. Значення багатства тут не речове, а соціальне, багатство – це соціальні зв'язки, що надають можливість надавати заступництво, впливати, годувати. Економіка буддійських країн – сфера не самостійна, а підпорядкована культурі. У цій культурі матеріальне майно через дар перевтілюється в моральний капітал – заслуги, вони трансформуються у

вплив, а можливо й у владу. Обмін матеріального на духовне означає жертвування монастирю, допомогу бідним, особливо під час соціальних катаклізмів або стихійного лиха. Така діяльність робить багатство «праведним», а це, в свою чергу, веде до сили, влади, впливу. Крім того, накопичення заслуг покращує карму. Принцип накопичення заслуг та трансформації матеріального багатства в «духовне» – важливий принцип економічної поведінки. Мотив прибутку пов'язується з такими пороками, як злоба, дурість, жадоба. Стратегія буддистів не передбачає домінування, але треба не втратити власного обличчя та неприпустимо ставити інших у ситуацію, коли вони можуть втратити обличчя.

Призначення праці в буддійській системі цінностей трояко. По-перше, вона надає можливості людині використати свої можливості, по-друге, вона надає можливість побороти власний егоїзм у процесі роботи над загальною задачею, по-третє – це виробництво необхідних товарів та послуг. Для буддійського економіста споживання – не мета, а засіб, а показником рівня життя є максимальний добробут при мінімальному споживанні. Буддійська економіка спрямована на максимальне задоволення потреб через оптимальне споживання, а західна – орієнтована на максимальне споживання при допомозі оптимального виробництва. Гонитва за максимальним споживанням потребує багато зусиль та коштів, оптимальне споживання менш затратне. Для буддистів важлива людина, здійснення її можливостей. З їх точки зору, неможливо ставити товар вище, ніж людину. Якщо увага продукту труда більша, ніж людині, то це – капітуляція перед силами зла. При економічному плануванні необхідно забезпечити повну зайнятість не для збільшення обсягу виробництва, а для забезпечення роботою всіх, хто її потребує. Саме праця спрямовує людину правильним курсом. Праця надає можливість людині демонструвати свої цінності та реалізовувати себе.

Конфуціанський підхід до економіки проявив себе не тільки в Китаї, але й в інших країнах Азії: в Японії, Кореї, Сінгапурі, Малайзії. Конфуціанська модель економіки базується на таких засадах, як

самоконтроль, ощадливість, старанність, відданість, щирість. З точки зору східноазійських підприємців джерелом добробуту є не влада або гроші, а людина. У свій час Конфуцій розробив концепцію людини як людини колективу та людини культури. Він закликав керувати через згоду. А згода з'являється тоді, коли окремих співпрацівників розуміє мету колективу та реалізує власні цінності й бажання через загальні. Повинен бути емоційний контакт між керівництвом та підлеглими. Великого значення для конфуціанства має співвідношення боргу та вигоди. Вигода – це матеріальна цінність, а борг – моральна. Вигоду можна обмежити за допомогою боргу. Борг та вигода повинні бути в єдності та гармонії. Сімейні цінності в економіці країн Східної Азії реалізуються через клановість. У Китаї клановість будується на кровних зв'язках, а в Японії на колективній єдності. Треба пам'ятати, що клановість у сучасній економіці несе негативні тенденції. Проте культури країн Східної Азії – колективні культури, побудовані на емоційних зв'язках між людьми, ритуалах, знаках поваги, спілкуванні, розумінні колективних цілей. Економічна поведінка у цих країнах відкидає автономний корисливий індивідуалізм. На Заході поведінка індивіда є такою, що саморегулюється, а на сході регулюється іншими. Західна людина виходить із власних уподобань, а східна – з колективно визначених. У Китаї немає поняття «окрема людина», але є поняття «жень» – людина, що включена у взаємозв'язки з іншими людьми. У китайському бізнес-контексті взаємовідносини є формою соціального капіталу, що належить підприємствам. Система особистих бізнес-зв'язків називається «гуансі». Такі зв'язки вимагають особистих та взаємних зобов'язань. Вони відображають дух неформальних відносин та старовинну клановість. Мережа особистих відносин грає велику роль у китайському бізнесі, в основі лежать відносини між людьми, а не між організаціями. На Заході основою співпраці є юридичний договір, а в конфуціанській культурі – довіра та особисті взаємозв'язки. У Китаї велике значення мають економічні та соціальні мотиви, а на Заході – перевага за економічними мотивами. Конфуціанська

культура не проводить чіткої межі між особистим та діловим. На Заході ідентичність основана на сприйнятті самого себе, а в Китаї – на сприйнятті своєї ролі у суспільстві.

Особливості розвитку Китаю називають «пекінський консенсус» за аналогією із «вашингтонським консенсусом». Китай виконує багато правил «вашингтонського консенсусу» крім ролі держави в господарських справах. Ідеологічна модель китайської економіки відрізняється від західної ліберальної моделі. У Китаї держава вища за бізнес та його інтереси. Глобалізація тут також розуміється інакше – не як шлях, що веде до уніфікації світової економіки та світу в цілому, а як інструмент підвищення ролі китайської нації та посилення її позицій в світі.

Конкуренція і співпраця в конфуціанському суспільстві розглядаються як дві сторони однієї монети. В ідеалі вважається, що конкуренцію треба трансформувати у співпрацю. Конкуренція повинна виключати конфронтацію. Особливо неприпустимо допускати, щоб конкурент «втратив обличчя», бо вина та засудження за це буде не тільки тому, хто його втратив, але й на його конкуренті чи контрагенті.

Розвиток економічної культури взагалі та її функціонування у глобальному суспільстві породжують активацію та актуалізацію певних елементів традиційних культур, трудової етики, національних типів господарювання. Одні національні особливості зникають під впливом глобалізації, інші, навпаки, демонструють своє значення для окремих національних культур. Вони виходять за межі національного та стають надбанням усього людства. Існування таких організацій, як ВТО, Всесвітній банк говорять про те, що економічна культура людства стає єдиною, хоча вона походить із різних етнічних та релігійних витоків, менталітетів, способів мислення.

IV.

Економічна аксіологія – це наука, що вивчає природу економічних цінностей, їх місце в економічній реальності та їх зв'язок із практичною діяльністю людини, а також процес відображення економічних інтересів у ціннісних відношеннях. Вперше проблему цінностей в філософії поставив у середині XIX ст. представник німецької філософії Р.Г. Лотце. Він вперше розділив світ цінностей та світ явищ. Цим він заклав початок розробки ціннісної проблематики. У 1902 році французький філософ П. Лапі вводить термін «аксіологія». Так з'являється новий розділ філософії, що охоплює всю ціннісну проблематику. Головне питання аксіології «навіщо?». Воно відрізняє її від інших сфер знання, які відповідають на питання «що це?», «чому?».

Взаємозв'язок цінностей та економічної діяльності носить багатоаспектний характер. По-перше, цінності входять до структури мотивації. Мотив – предмет, що відповідає потребі. Саме він безпосередньо спонукає діяльність. Інші види спонукань – потреби, бажання, інтереси – пов'язані з економічною діяльністю через систему більш складних ментальних зв'язків. Цінності надають суб'єктивного змісту об'єктам реальності, створюючи відносини співучасті людини до них. Цінності визначають напрямки діяльності, її русло. Реалізація напрямку розвитку визначається загальними цінностями суспільства, що виконують селективну функцію, внаслідок чого з множини альтернатив суспільство обирає одну або декілька ліній. По-друге, цінності створюють смисл економічної діяльності. Цінності виконують праксеологічну функцію. Вони включені у свідомість, активно впливають на встановлення цілей, на вибір засобів їх досягнення, на відношення до предмету і продукту праці й на саму діяльність.

Американський соціолог Г. Ласуел відзначив, що цінність нагадує атмосферний тиск, який неможливо побачити, але всі його відчувають.

Цінності в суспільстві можуть існувати у трьох формах: ідеальні – вироблені суспільною свідомістю як узагальнені уявлення про досконалість; предметні – зафіксовані в культурі вираження ідеалів, що реалізуються через

людську діяльність; особистісні – ціннісна система суб'єкта, який є засобом усвідомлення значимості предмету або явища для задоволення його потреб.

Цінності існують та функціонують об'єктивно в практиці реальних соціокультурних відносин та суб'єктивно усвідомлюються в якості ціннісних категорій, норм, цілей та ідеалів. Вони через свідомість і духовно-емоційний стан людей впливають на індивідуальне та суспільне життя. У розумінні цінностей велику роль відіграє суб'єкт-об'єктний підхід. Але такий підхід є вузьким, бо фактично зводить цінність до здатності задовольняти потреби, до корисності. У широкому сенсі цінності виступають як ідеали та цілі, заради яких будується діяльність. Цінності виявляють поняття, що характеризують цілі економічного розвитку; постійно і не безглуздо звучить питання, що треба збільшити насамперед: доходи бюджету, прибуток підприємців або реальну заробітну плату основної маси населення країни.

В.В. Компанієць відмічає, що система цінностей утворює внутрішній стрижень культури, духовну квінтесенцію потреб та інтересів індивідів і соціальних спільнот. Вона у свою чергу впливає на соціальні інтереси і потреби, виступаючи одним із найважливіших мотиваторів соціальної дії, поведінки індивідів. Кожна системна цінність має двоєдину основу: в індивіді як самоцінному суб'єкті й у суспільстві як соціокультурній системі.

Цінності створюють ієрархію. Ціннісне ядро можна схарактеризувати як групу цінностей, що домінує у суспільній свідомості, інтегрує суспільство або іншу соціальну спільноту у деяке ціле. Структурний резерв перебуває між домінуванням і опозицією, він служить тією областю, де найбільш інтенсивно проявляються ціннісні конфлікти між індивідами і соціальними групами, а також внутрішньоособистісні конфлікти. Периферія включає у себе опозиційні цінності, які розділяють членів даної групи на прихильників істотно різних, часом несумісних цінностей і тому викликають найбільш гострі конфлікти. У хвості виявляються цінності явної меншості, що відрізняється від інших членів спільноти більшою стабільністю своїх орієнтацій, успадкованих від минулих пластів культури.

Цінності є однією з базових підсистем загальної структури економічної культури. Для сучасної економічної культури не властиві традиційні цінності, вона спирається на індивідуалістичні базові цінності, найважливішими з яких можна вважати працю та багатство. Багатство є латентною цінністю, що стимулює працю. Цінності сучасної культури вимагають максимально ефективної праці, яка розвиває її до високого професіоналізму, але до вузької спрямованості у професійній сфері, що робить особистість однобокою.

З погляду соціокультурного змісту цінностей найбільш фундаментальною підставою для їхньої типології є розрізнення термінальних та інструментальних цінностей. Термінальні, або цільові, цінності узагальнено виражають найважливіші цілі, ідеали, сенс життя людей. До них належать людське життя, духовне зростання, родина, міжособистісні стосунки, воля, праця й аналогічні їм. Ці цінності, у свою чергу, поділяють на особистісні та соціальні. В інструментальних цінностях відображені схвалювані у даному суспільстві або іншій спільноті засоби досягнення цілей. З одного боку, це моральні норми поведінки, а з іншого боку – якості, здібності людей (такі, як незалежність, ініціативність, авторитетність та ін.). Відповідно до визначення, цільові цінності більш стійкі і мають більш високий статус у порівнянні з інструментальними цінностями.

Іншою основою типології цінностей може служити відображення в них відповідних потреб індивідів: вітальним – найпростішим, або первинним, потребам, що мають значення для збереження/продовження життя (добробут, комфорт, безпека); інтеракціоністським – більш складним потребам у спілкуванні, взаємодії з іншими людьми; соціалізаційним – ще більш складним потребам у засвоєнні цінностей, норм, зразків поведінки, схвалюваних у даному етносі, суспільстві, культурі; сенсожиттєвим – вищим за складністю і функціями потребам у наповненні своєї діяльності загальним змістом, значимим для всього життя. Важливою соціокультурною основою типології цінностей є їхнє співвіднесення з типом цивілізації, у надрах якої

виникла дана цінність або до якого вона переважно належить. Під цим культурно-генетичним кутом зору розрізняються: традиційні цінності, або цінності суспільств традиційного типу, орієнтовані на збереження і відтворення давно сформованих цілей і норм життя; сучасні цінності, або цінності суспільств типу *modernity*, орієнтованих на інновації та прогрес, у досягненні раціональних цілей.

Техніко-технологічні можливості економіки розвинених країн, що надзвичайно розширилися ще в індустріальну епоху, дозволили перейти до більшості їх населення від психології виживання до економічних стратегій поліпшення якості життя. Споживання тут перестало вичерпуватися матеріальною, і навіть престижною складовою. Згідно Ж. Бодрійяру, у сучасному світі воно є процесом самореалізації особистості та формування людських відносин, що знаходить свій вираз у «стилі життя». Сьогодні стало можливим говорити і про споживання як набуття нових відчуттів (нового сенсу).

По-друге, світ, що глобалізується, ставить проблему співвіднесення на рівноправній основі інтересів не тільки людини та суспільства, а й різних суспільств, суверенітетів народів. Вказані обставини, що створюють нові умови жорсткої конкуренції, вимагають посилення уваги до результатів праці, покращених за рахунок не лише техніко-технологічних інновацій, а й нового типу організації трудових процесів з урахуванням соціального партнерства. За такої сумісності можна говорити про перспективну роль таких економічних цінностей, які є складовими колективного трудового процесу. До них відносяться довіра, солідарність, відданість компанії.

Говорячи про моральні цінності в економіці, не можна забувати, що різні цивілізації завжди ріднила загальна якість, коли матеріальному завжди віддавався пріоритет над духовним. На ранніх етапах розвитку це було виправдано створенням матеріальних засобів існування людей. Сьогодні майбутній розвиток пов'язаний із переходом від матеріальної цивілізації до цивілізації духовної. Мирне співіснування можливе лише при досягненні

певної згоди та єднання людей, що ґрунтується на оновленні моральних цінностей та етичних норм, що відповідають новим завданням. Стан сучасної науки та сучасних релігійних уявлень мають утворювати гармонію, взаємно доповнюючи та підкріплюючи один одне. Можливо без науки суспільство потрапить у світ забобонів, а без релігії – у світ обмеженого матеріалізму.

Існує відома думка, що етика та економіка «дві речі несумісні». Під мораллю розуміється щось, що відноситься до нематеріальних цінностей та особистісної сфери. Економіка, своєю чергою наділяє будь-яку річ конкретною вартістю (відчутною цінністю). Людина розглядається як виробник і споживач у знеособленій сфері.

Ті, хто протиставляє економіку моральності, матеріальні цінності нематеріальним, пояснюють це прагненням зміцнити економічну систему, звільнивши її від зовнішніх втручань, не пов'язаних із суто економічною логікою. Сьогодні багато хто схильний до думки про те, що у стані коли дегуманізація стає неминучим результатом дії існуючої економічної системи, то треба змінювати сформовану систему економіки.

Провідною економічною цінністю є свобода як можливість мислити і діяти самостійно і без будь-якого примусу. Її основним атрибутом є відповідальність. Без відповідальності немає свободи. Кожне самостійне рішення в умовах ринку передбачає відповідальність за нього, за результати діяльності згідно з цим рішенням. Свобода економічного вибору – це прояв свободи в економічній сфері, можливість та здатність самостійно приймати рішення про види та засоби економічної діяльності. Економічна свобода є фундаментом розвитку ринку та розвитку особистості.

Економічна культура як форма ціннісного освоєння економічної дійсності передбачає вибір економічної ролі та розробку моделей економічної поведінки, які здійснюють економічну свободу в конкретній ситуації. Кожен із суб'єктів ринку має реальну економічну свободу, якщо він:

- може без обмежень формувати і висловлювати свої потреби (для того, щоб про них знали як виробники, так й інші споживачі, і, відповідно, продавці та покупці);
- вільно виробляє товар, що користується попитом;
- має право вибирати із запропонованих товарів ті, які найбільш повно задовольняють потреби споживача або покупця;
- здійснює посередницьку діяльність у відносинах «виробник - споживач».

Ці прояви економічної свободи є загальними як для виробників, так і для споживачів. Вибір кожною окремою людиною своєї ролі залежить найбільше від неї самої. Кожна з економічних ролей має конкретний прояв економічної свободи. Економічна свобода виробника є правом економічного суб'єкта на самостійний вибір у всьому, що стосується господарської діяльності. Свобода дій виробника передбачає:

- свободу вибору партнерів, покупців, постачальників;
- свободу у виборі форм розпорядження своєю продукцією, вільну реалізацію своїх товарів на будь-якому ринку, вільне встановлення ціни на свою продукцію, вільне розпорядження отриманим доходом.

Економічна свобода виробника полягає у наданні йому можливостей діяти відповідно до власних інтересів, орієнтуючись на ринкову кон'юнктуру. Ринкові механізми працюють лише за умови економічної свободи виробника. Виробник обирає лише ту сферу діяльності, яка не суперечить його здібностям, досвіду, рівню знань та відповідає його системі ціннісних орієнтацій. В умовах ринку з економічною свободою виробника пов'язані фундаментальні проблеми ринкової економіки: «що виробляти?», «як виробляти?» і «для кого виробляти?». Ці проблеми, які щодня і постійно постають перед кожним виробником, є проявом економічної свободи виробника. Від того, як вирішуються ці проблеми в ринковій економіці, залежить стан економічної культури.

В умовах ринкової економіки вирішити проблему «що виробляти» допоможе модель ринкової економічної поведінки. Вона забезпечить пошук товару, що користується попитом споживачів (покупців), який вони хочуть і можуть купити в реальній ситуації. В умовах ринку за цей товар покупці голосують грошима, оскільки він має задовольнити їхні потреби. Кількість споживачів (покупців) товару – це інформація про ринок для виробника. Вона комплексна: включає кількість і якість товару, який буде визнаний ринком. Саморегульована функція ринку здійснюється тут через дію економічних законів: закону вартості, закону попиту, закону пропозиції та ін. Згідно з цими законами на ринку з'являється більша кількість виробників (продавців) даного товару, конкуренція між ними дозволить споживачеві (покупцеві) мати можливість вибору, у кого купити товар, пропонуючи за нього свою ціну (ціну покупця). Таким чином, економічна свобода виробника тісно пов'язана з економічною свободою покупця, відповідно, економічна культура є визначальним фактором економічної поведінки як виробника, так і споживача. Вона є тим критерієм, за яким здійснюється вибір. Тому модель ринкової поведінки виробника передбачає формування ринкової економічної культури.

Тема 7. Економічна етика

План

1. Розвиток уявлень про етичний зміст економічного життя та економічної діяльності.
2. Відображення моральних проблем економіки у сучасній економічній етиці.
3. Моральні моделі сучасних економічних відносин.

I.

Під економічною етикою слід розуміти розділ філософії економіки, що вивчає сутність, зміст та функції моральних цінностей, принципів та норм, що діють в економічній сфері буття суспільства, а також саму сукупність цих цінностей, принципів та норм, що визначають поведінку людей в економічній сфері, регулюють економічні відносини та визначають мету економічного розвитку. Таким чином, економічна етика має теоретичний та прикладний аспекти, які відповідають двом значенням терміну «економічна етика».

В епоху становлення економічного суспільства (Новий час) виник новий, раціоналістичний тип філософії, який дозволяв раціонально знаходити шляхи вирішення приватних та суспільних інтересів. Творці нового погляду на інтереси людини – Дж. Локк, Т. Гоббс, Б. Мондевіль підходили до етичних проблем господарського життя з секулярних позицій. Т. Гоббс вважав розумною таку поведінку людини, яка відповідає вигоді. При визначенні вигоди людина походить зі своїх відчуттів про можливі сприятливі або несприятливі наслідки своїх вчинків. Ця логіка нагадує модель раціональної поведінки індивіда, яка заснована на підрахунку вигід та витрат від можливого вчинку. Цікаво, що Т. Гоббс не припускав можливості помилки людини при визначенні добра та зла. Будь-яка дія визнавалася розумною, якщо міркування були ґрунтовані на урахуванні власної вигоди. Кожна людина сама вирішує, що є добро, а що зло.

У вченні Дж. Локка з'являється зовнішній елемент – об'єктивна оцінка корисності або шкідливості дії людини. Людина повинна сприймати її як норму, як належне, вона може не усвідомлювати раціональності такої оцінки.

У цілому, підхід Т. Гоббса та Дж. Локка призвів до висновку – людина вчиняє адекватно, якщо діє відповідно до своїх раціонально-егоїстичних мотивів. Це потребувало створення нормативної бази, яка б стримувала егоїстичну поведінку окремих суб'єктів. Справедливість виступає як порядок, встановлений людьми на добровільній основі в процесі обміну для власної вигоди. Людина, домагаючись егоїстичних цілей, сприяє благу

суспільства. Б. Мондевіль вважав, що пороки (зздрість, гординя, марнославство) сприяють розвитку суспільства, тому що вони мотивують індивідуальну поведінку. Таке вчення про благо знімає нормативні обмеження з людини, надає їй можливість діяти у своїх егоїстичних інтересах. Саме воно стало основою класичної економічної теорії. Модель «невидимої руки ринку» А. Сміта повторює логіку цього вчення. А. Сміт вважав, що егоїстичні дії людей на основі свободи – головний засіб зростання добробуту нації. Механістична модель економічної теорії відмовилася від таких понять, як воля, свобода людини, вибір. Вчинки людей почали розглядатися не як такі, що спрямовані до певної цілі, а як такі, що викликані певними причинами. Людина стала сприйматися як частина механізму, робота якого не залежить від його волі, а, відповідно, й від його вибору можливого варіанту поведінки. Вчинки людини у такому випадку не підлягають моральній оцінці. Неправомірним є встановлення вимог до етичної поведінки людини. А. Сміт указував, що від морального обліку м'ясника не повинно залежати, чи отримаємо ми м'ясо і за якою ціною. Це визначає ринок. У такому випадку дії людей поза моральною оцінкою.

Д. Рікардо вказував на те, що соціальні закони мають таку ж сутність, як і закони природи. Їх зміна неможлива, тому сфера економіки не може регулюватися на підставі моральної норми. Прикладом такої логіки є його ствердження, що низький рівень заробітної платні – це невідворотний закон сучасної економіки.

Засновник теорії утилітаризму І. Бентам вважав, що людина, яка задовольняє свої бажання, веде себе морально. Примат віддається вигоді для конкретної людини. Нічого доказового у світі не існує, крім власного щастя людини. Всі розмови про загальне благо – спекуляція. Інший представник утилітаризму Дж. С. Міль відстоював право кожної людини жити так, як йому це сподобається. Розвиток суспільства – результат розвитку всіх індивідуальних ініціатив. Благо суспільства – найвища форма індивідуального блага. На підставі відчуття задоволення інтереси суспільства

стають частиною власних інтересів людини. Механізм досягнення суспільного блага полягає у досягненні індивідуальних благ.

Одним з критиків утилітаризму був Дж. М. Кейнс. Він вважав, що економічна наука не є частиною етики і нейтральна до неї. Вона надає інформацію, а не моральні оцінки, не формулює що повинно, а що не повинно бути з точки зору моралі. Кейнс пропонував відмовитися від нормативної оцінки економічних явищ. Однак він визначав, що етика політичної економії має прагнути визначити ідеальну систему виробництва і розподілу багатства, яка б відповідала принципам справедливості й моральності.

Ф. Найт поставив під сумнів позитивістський підхід до економічної дійсності. Економічна теорія вивчає поведінку людей, а будь-яка поведінка, в тому числі економічна, заснована на цінностях та носить етичний характер. Ф. Найт розглядав бажання отримати благо як бажання фізіологічне, але коли примітивні фізіологічні потреби задоволені, людина починає оцінювати благо виходячи з уявлень про добро і зло. Такі уявлення не можна калькувати як прибутки та витрати.

Сучасні філософсько-економічні та економіко-теоретичні концепції приходять до визнання етичного фактору як важливого регулятора економічних відносин та визнання економічної моралі в якості критерію оцінки діяльності людини в економічному просторі та чинника визначення інтересів суспільства. Особлива роль відводиться прикладним аспектам етики: етиці взаємодії економічних суб'єктів, етиці відносин з клієнтами та партнерами, етиці роботи зі споживачами.

А. Аргонда (Міжнародна школа менеджменту Наваррського університету) відмічав, що етичні проблеми не можна розглядати ізольовано від інших. Правила функціонування компанії повинні містити етичний аспект, інакше під загрозу попаде її репутація. В основу управління мають бути покладені етичні цілі і по відношенню до людей, і по відношенню до навколишнього середовища. У такому випадку етика підтримує рівновагу

між різними системами. Людина, яка порушує моральні вимоги у довгостроковій перспективі не буде мати вдачі. Це стосується і компаній, які порушують етичні кодекси. А. Аргонда виділяє такі моральні якості, необхідні для успішної роботи у галузі фінансів: 1) ввічливість з клієнтом включає перевагу інтересів клієнта по відношенню до всіх інших інтересів; ввічливість як моральний принцип не підпорядковується інтересам прибутку, а має на увазі кропітку повсякденну роботу, орієнтовану на перспективу; 2) довіра включає збереження конфіденційності інформації щодо клієнтів; 3) справедливість передбачає відплату кожному клієнту з його заслуг і однакове ставлення до різних клієнтів; 4) моральна відповідальність працівників тісно пов'язана з моральною відповідальністю фінансової установи; це означає, що банк має забезпечити своїм службовцям такі умови роботи, які б виключали їх участь в операціях на кшталт відмивання грошей чи позик під аморальні цілі; 5) ощадливість має бути особливою мірою, властивою працівникам фінансових установ, оскільки вони пропонують можливості розміщення капіталу на певних умовах ризику, які сам клієнт не завжди здатний оцінити адекватно; вони повинні завжди забезпечувати платоспроможність та ліквідність акцій свого банку; 6) законослухняність як моральний принцип має важливе значення у сфері фінансової діяльності, де регуляція відносин виконує роль стабілізуючого фактора; 7) професійна компетентність співробітника має включати у себе не тільки його знання та кваліфікацію, але й моральні якості, які необхідно постійно вдосконалювати; 8) таким чином, фінансовий працівник повинен мати таку якість, як досконалість, оскільки "етика, будучи пов'язаною з досягненням людських цілей, виявляється наукою не про мінімум, а про оптимум".

Ф. Базанес та Л. Кортес (Сивільський університет) вказують на те, що якщо етика – наука, що досліджує благо в загальному плані, то економіку треба вважати етичною наукою. Економіка є частиною етики, оскільки вона вивчає етичні об'єкти з точки зору внеску, результатів труда на благо. Забезпечити «правила гри» повинна держава, в іншому випадку ринок буде

розвиватися за «законами джунглів». Моральні правила гри мають відповідати інтересам суб'єктів. Держава повинна забезпечити оптимальне етичне регулювання ринку. Але, у такому випадку, це регулювання буде етико-правовим. Д. де Грей (Мадридський університет) вважає, що етика лежить в основі економіки. Вона є джерелом економічної активності. Завдання економіки – не тільки виробництво, а й розподіл, тому економіка не може не бути етичною. Благо повинно справедливо розподілятися між усіма людьми. Свобода – вище етичне благо. Якщо суб'єкт не має вільного вибору – то немає й моралі, він не може нести моральну відповідальність. Без свободи не існує справедливості, але одна свобода не гарантує справедливості. Справжнє багатство створюється лише за рахунок праці, швидко можна багатіти тільки за рахунок інших.

П. Козловські (Ганноверський інститут філософських досліджень) стверджував, що завдання етичної теорії – пояснити та вдосконалювати характери людей, а також правила, на підставі яких вони діють. Етика – це засіб аналізу моралі на характерів, універсальних та безумовних правил поведінки, звичаїв та угод. П. Козловські звертається до вчення Платона про справедливості та вказує, що справедливості включає у себе всі кращі риси людини. Справедливості за Платоном – це вища моральна оцінка суспільних вчинків людини. П. Козловські спирається на теорію природного права та наголошує на тому, що моральний обов'язок виходить із самої природи суб'єкту. Етичний аналіз розглядає речі крізь критерій справедливості. Етична економіка – це синтез економічного критерію ефективності і етичного критерію справедливості у процесі обміну та ціноутворення. Чесний обмін передбачає справедливі ціни та взаємовигідну співпрацю. Він виділяє такі критерії економічної справедливості: реальні ціни мають бути ринковими; товари на ринку повинні бути справжніми та високоякісними, а не фальшивими; обмін має бути вигідним для обох сторін; процес обміну повинен враховувати інтереси обох сторін.

Головними напрямками сучасних етичних досліджень є «етика бізнесу» (найбільш повно представлена англо-американською традицією) та «економічна етика» (німецькомовна традиція). Ці підходи визначені особливостями національних та регіональних філософських позицій. Англосаксонська етична традиція ґрунтується на ідеях лібералізму, базовими поняттями якого є свобода, демократія, толерантність, нейтральність держави, недоторканність приватної власності. Ця традиція розуміє господарство як простір реалізації свободи індивідів, у тому числі й через свободу конкуренції, творчості, торгівлі, інформації. Англосаксонська традиція базувалася на емпіричному підході до економічної реальності, а не на рефлексивному досвіді. Економіко-етична традиція Британії та Північної Америки носить неакадемічний характер. Вона створюється не університетськими колами, а практиками: менеджерами, політиками, підприємцями. Їй притаманні процедурний характер та практична спрямованість. Серед провідних представників цієї традиції слід назвати Р. Ватнай, А. Кетбері, Л. Непі. Етика бізнесу найчастіше розглядається як професійна етика. Вона спрямована на систематизацію та кодифікацію конкретних правил поведінки у сфері бізнесу. Велика увага приділяється фактичній економічній поведінці, економічній культурі, ціннісному змісту економічних відносин, нормативному регулюванню підприємницької діяльності.

Етика бізнесу складається з двох рівнів «мікроетики» та «макроетики» (на кшталт «мікроекономіки» та «макроекономіки»).

В німецькомовних країнах економічна етика базується на великій традиції німецької філософії. Це виявилось у пошуках кореляцій між ідеально-економічним та реально-економічним, прагненні теоретично обґрунтувати економічно належне, впевненості у тому, що економічну дійсність можна зрозуміти лише через звертання до теоретичного знання. До основних понять, якими оперує німецькомовна етична думка, відносяться: «відповідальність», «солідарність», «свобода», «узгодження», «порядок».

Свобода розглядається як «свобода у законах», а не як інструмент зростання ефективності ринку. Ця традиція академічна, вона прагне фундаментальності. Її найвідоміші представники: П. Козловські, Р. Лей, А. Ріх. Німецькомовні теоретики не підтримують використання терміну «етика бізнесу», вони використовують термін «підприємницька етика». На їх думку, розв'язання етико-економічних питань – справа не тільки підприємців та найманих працівників підприємств, а скоріше філософів та представників теоретичної науки.

II.

Економічна етика намагається проаналізувати моральну якість економічних можливостей та встановити єдність і внутрішній зв'язок економічної діяльності з суспільною мораллю. Етика – свого роду інстанція, яка перевіряє та оцінює моральну якість економічних явищ і процесів, таких, як ринок і конкуренція, на предмет їх відповідності моральними цінностями та ідеалами сучасного суспільства. Економіка є культурно-історичним явищем, тому ніяка економічна діяльність не може бути абстрагована від реальних людських потреб та бажань. Питання про суть економіки невіддільне від етики. Економічні рішення у кінцевому підсумку мають етичний характер.

Навіть питання про сутність господарювання належить до етичної сфери, а причина цього – той факт, що економіка є інститутом, створеним людьми та для людей. Вона має сенс тією мірою, якою служить задоволенню потреб людини; якщо вона не задовольняє найважливіші потреби людини, то стає безглуздою, абсурдною. Головною, фундаментальною метою економіки є корисність для життя. Оскільки економічна діяльність орієнтується на потреби людини, економіка може бути засобом, але не метою, інакше неминуча криза, викликана спотворенням сенсу економіки.

В економічній етиці виділяють два напрями: індивідуальну етику, або «етику уподобань», та інституційну етику, або «етику обмежень». Відмінність між ними полягає у розумінні механізму реалізації моральних зобов'язань у ході діяльності. Так звані «індивідуалістичні» теорії звертаються до моральної свідомості економічних суб'єктів. Реалізація моральних вимог ставиться у залежність від уподобань тих, хто приймає рішення та несе відповідальність за економічну діяльність. «Інституційні» теорії наголошують на морально-опосередкованому впливі так званого «ходу гри», пов'язаної із рамковим порядком, тобто з умовами виробничої діяльності, які виявляються у вигляді «примусу або обмеження суттю справи». У разі конкуренції немає сенсу шукати моральні аспекти в окремих діях учасників економічного процесу, у «ході гри». Морально-етичні проблеми економіки не можуть бути вирішені окремими вчинками індивідів. Їх можна вирішити лише колективно, спільно, оскільки бажана моральна поведінка підприємця чи бізнесмена можлива за умови, що й інші учасники цього процесу також готові до здійснення подібних дій. Готовність до такої поведінки можлива лише у тому випадку, якщо для кожного окремого суб'єкта буде не вигідно, насамперед у фінансовому відношенні, порушувати колективні домовленості.

Доцільно орієнтуватися на нейтральні стосовно логіки конкурентної боротьби моральні цінності, роблячи їх значимими у правилах «гри», які однаково дієві для всіх учасників ринку. Результати діяльності учасників економічного процесу визначаються рамковим порядком, тому, якщо результати економічної діяльності не прийнятні з моральних причин, необхідно змінити правила «гри», оскільки очікувати на моральні мотиви та міркування від окремих підприємців марно. Моральність дій економічних суб'єктів забезпечується не стільки моральними намірами та мотивами, скільки логікою економічної ефективності. Специфіка економічної етики полягає у тому, що моральність дій досягається, як правило, не завдяки добрій волі, а за рахунок логіки ситуації, яка може бути морально

нейтральною чи навіть морально негативною. І в цьому виявляється парадоксальність економічної етики: людина змушена бути моральним навіть поза своїм бажанням.

Мораль у сучасній економічній теорії розуміється як певний суспільний капітал, який відповідно до теорії суспільного блага підлягає особливим умовам виробництва та збереження. Моральні норми та цінності розглядаються як свого роду інвестиції у суспільну співпрацю що здатні принести економічні переваги соціуму в цілому. У цьому сенсі моральні норми і правила розуміються не як обмеження свободи індивіда, а як забезпечення найбільшої свободи, що гарантує надійність і визначеність взаємних поведінкових очікувань. У такому випадку мораль можна розглядати як колективний самообов'язок на користь усіх людей, який можна пояснити виходячи з економічних інтересів окремих учасників ринку. Прихильники економічної теорії моралі приходять до висновку, що суспільству в цілому вигідно та корисно панування загальної конкуренції, що веде до підвищення добробуту та процвітання суспільства.

Сучасна ринкова економіка багато в чому перебуває у суперечності з альтруїстичною мораллю та етикою індивідуальної чесноти. Щоб зрозуміти складні діалектичні взаємозв'язки між моральним мотивом та соціальним результатом, необхідно розглянути загальні правила, які визначають певний порядок дій, що отримав назву рамкового, тобто порядок, що діє у певних економічних рамках. Рамковий порядок поєднує загальні правила поведінки у сфері сучасної економічної діяльності, яких дотримуються суб'єкти господарювання. Він включає загальні норми і правила дій. До них належать, норми права, а також моральні та культурні стандарти поведінки.

Моральні проблеми економіки носять системний характер і тому вирішуються не окремою особою, а загальним суб'єктом господарювання, тобто суспільством. Для того, щоб в умовах сучасного виробництва зробити загальнозначущими моральні цінності, необхідно створити відповідний

економічний порядок, рамковий порядок, тому економічну етику часто характеризують як етику порядку.

Змістом економічної етики є теорія та практика відповідального існування людини у його відносинах з іншими людьми та природою в процесі виробництва, розподілу та споживання матеріальних благ не у безпосередній формі, а у формі, опосередкованій громадськими інститутами. Економічна етика покликана проголошувати та встановлювати такі принципи та максими, які вписуються у контекст економічного буття і здатні конструктивно впливати на нього відповідно до реальних потреб соціуму. Вона займається проблемою справедливості облаштування та функціонування економічних інститутів, шукає гуманне і справедливе в діловому та конкретному.

Можливість морального вирішення ринкових проблем полягає у їх нерозривному взаємозв'язку з життєвими інтересами та прагненнями як окремого індивіду, так і всього людства. Система господарювання, зорієнтована виключно на абсолютизацію прибутку, як довів досвід, є не тільки неспроможною, а навіть апокаліптичною.

III.

Світ сучасних економік дуже різноманітний. Економіки різних країн розвиваються під впливом своїх культурних та релігійних традицій, ціннісних систем, які у наш час адаптуються до процесів глобалізації та сталого розвитку. О. Романенко запропонувала виділити декілька моделей впливу моральної традиції на економічний розвиток. Вона назвала їх світоглядними моделями.

Американська модель світоглядного впливу моралі на економіку відображає протестантську світоглядну позицію. Це обумовлено історично: більшість перших переселенців до Північної Америки з Британії були протестантами (пуританами). Для їх світогляду були характерні такі риси:

- найважливіше завдання людини полягає у виконанні обов'язку перед Богом в рамках світської професії, розподіл праці є реалізацією Божого плану світового устрою;

- пуританський індивідуалізм стверджував, що не слід покладатися на інших людей, слід довіряти тільки Богу, раціональна діяльність підприємства пройнята думкою про особисте спасіння;

- раціональна життєва поведінка повинна створити умови для діяльного, осмисленого життя, впорядкувати таке життя.

Протестантська мораль, яка **затвердилася** у США, а також у багатьох країнах Західної Європи, стверджувала, що лише своєю діяльністю людина може служити примноженню слави Бога, а головний гріх – **марна** витрата часу, бо кожна втрачена година відібрана у Бога. Праця розглядалася як встановлена Богом мета існування людини, а неспроможність працювати розглядалась як ознака відсутності обраності, благодаті господньої для конкретної людини. Таким чином, американська трудова етика успадковує цінності протестантської етики. Протестантські цінності мають величезне значення для більшості американців, вони є своєрідним зводом індивідуалістських моральних норм. У наш час протестантські цінності доповнюються такими: підтримка різноманітності; дії, спрямовані на те, щоб заслуговувати довіру інших; бути вдячним; заохочувати людей до добрих справ; позитивне ставлення до життя; культивування довіри. Для значної частини американських підприємців релігія має принципове значення як фактор виробничої діяльності. Багато американських корпорацій мають свої етичні кодекси.

Економічна етика Європи детермінована її багатою культурною традицією. Якщо американську етику бізнесу можна назвати ліберальною, то європейську економічну етику слід назвати соціальною. Вона визнає справедливими індивідуальні відмінності, але від ліберальної відрізняється тим, що встановлює соціальні механізми, які урівнюють можливості людей в процесі розподілу благ, створюють рівні можливості для всіх. Європейська

економічна етика висуває вимогу пом'якшити природну та соціальну випадковість, яка визначає нерівність стартових можливостей. Вважається, що соціальні кар'єри мають бути відкритими не лише формально, вони повинні підкріплюватися соціально, зокрема через підтримку держави. В усіх прошарках суспільства мають бути однакові можливості для людей, у яких здібності та мотивація приблизно однакові. Державі відводиться суттєва роль у контролі за колективними благами. Моральною визнається соціально орієнтована економіка. Праця, багатство, професіоналізм, практицизм, власність виступають економічними цінностями європейської економічної етики. Багатство розглядається як ознака статусу, споживання та накопичення, спрямовано на підтримку статусу. Власність також відображає статус та розглядається як основа громадянського суспільства, недоторканість власності виглядає як гарант соціальної незалежності людини. Практицизм пов'язаний із раціональністю та відображає цілеспрямованість діяльності. Праця розглядається як спосіб самовираження та самореалізації особистості, основа гідності особистості.

Спільними для американської та європейської економічної моралі є агональність, тобто змагальність. Кожен індивід намагається бути кращим, ніж інші. Це знаходить прояви у досягненнях, підтриманні статусів, споживанні, культивується прагнення до індивідуального успіху. У суспільстві посилюється ігровий початок, який виступає додатковим стимулом посилення конкурентної боротьби, де все значнішу роль грають соціокультурні механізми, такі як мода, реклама та інші.

Третя модель економічної етики – східна модель. Тут слід відмітити, що ця модель має свої цивілізаційні варіанти – індійську, ісламську, конфуціанську (або китайсько-конфуціанську), японську. Вони мають спільні цінності: колективізм, відповідальність, повага до влади, повага до мудрості, національні традиції.

Конфуціанська етика встановлює такі цінності як доброчесність, патерналізм, прагнення до самовдосконалення, змагальність. Китайські підприємці легко вписалися у світову економіку, яка змагальна за суттю.

Ісламська економічна етика ґрунтується на шаріаті. Через це використання загальноприйнятих фінансових інструментів в ісламському світі містить труднощі. Наприклад, будь-яка ставка, яка залежить від термінів та розмірів позики і не залежить від успішності інвестицій вважається «рібой» – невинуватим збагаченням, і є забороненим. Такий підхід визначається ісламською релігією, тобто релігійними уявленнями про справедливість, рівність, власність. Іслам засуджує використання відсотку з метою отримання прибутку, так як це не призводить до створення продукту і не сприяє зростанню добробуту суспільства. Іслам не схвалює накопичення грошей, а також забороняє діяльність, яка пов'язана з великими ризиками. Згідно з ісламом, праведним є тільки те багатство, яке отримане власними зусиллями, або отримано як спадщина чи дар.

Буддійська економічна етика не відхиляє економічний добробут, він відхиляє лише егоїстичну прив'язаність до матеріальних благ, так як це перешкода на шляху просвітлення. Буддизм ставить духовну творчу активність людини вище виробництва і споживання. Виробництво та споживання не можуть бути самоціллю. Буддійський підхід до життя простий та розумний: треба досягати максимального задоволення потреб при оптимальному споживанні. Відносно скромне оптимальне споживання здатне приносити щастя. Помірне споживання дає можливість людині жити просто, легко та вільно, не відчуючи стресу і не спричиняючи шкоди навколишньому середовищу. Цікаво, що сьогодні ідеї простоти та мінімалізму стають популярними і в Західній цивілізації.

Японська економічна етика охоплює цінності буддизму, синтоїзму та конфуціанства. Серед них – помірність, ощадливість, працелюбність. Це обумовило розвиток високої соціальної дисципліни. Деякі японські релігійні школи активно заохочували людей до комерції та отримання прибутку.

Релігія в Японії сприяла розвитку економічної етики, що ґрунтується на мирському аскетизмі, ощадливості та працелюбності. Національна культура Японії створила своєрідну корпоративну етику, яка базується на відданості фірмі та її інтересам, високому рівні трудової дисципліни.

Україна стоїть перед необхідністю створення власної сучасної економічної етики, яка повинна ґрунтуватися на власній традиції та кращих надбаннях світової спільноти.

Традиційна українська економічна етика ціле-раціональна, але вона розвивається в умовах нестабільності. У таких умовах «раціональною» формою поведінки стає життя «одним днем». Обмеженість можливості планувати своє життя обумовлює перевагу короткострокових цілей. Мобілізаційна свідомість орієнтує людину на споживання тепер і тут, а зміна свого становища на краще пов'язується із соціальними змінами, везінням, турботою держави. По відношенню до України ініціатором модернізації, як правило, було не суспільство, а держави, до складу яких входила Україна. Це призвело до не-емансипованості людини та суспільства від держави. Це викликало «комплекс маленької людини» і невіру у свої сили та власну підприємливість.

Економічна мораль українців, незважаючи на деякі негативні риси, що викликані особливостями історичного розвитку суспільства, має низку позитивних конструктивних рис, які дозволяють втілювати та розвивати сучасні економічні етичні цінності. Йдеться про високий рівень волелюбства, природний демократизм, взаємодопомогу, християнську доброту. Риси українського національного характеру можуть бути основою для формування сучасної економічної моралі. Про це свідчить притаманний населенню України економічний раціоналізм, здатність сприймати інновації, різноманітність моделей економічної поведінки, орієнтація економічних суб'єктів на інституціональні цінності, висока культура партнерських трудових відносин; висока трудова мораль, законослухняність, політична нейтральність економічної культури.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аксіологія – філософське вчення про цінності, що з'ясовує якості і властивості предметів, явищ, процесів, здатних задовольняти потреби, інтереси і бажання людей.

Антропологія філософська – вчення про природу та сутність людини.

Агностицизм – філософське вчення, яке заперечує можливість пізнання сутності речей і закономірностей розвитку дійсності.

Аксіденція – випадкове, прохідне, тимчасове, несуттєва властивість.

Алогізм – міркування, що порушує закони логічного мислення.

Альтруїзм – моральний принцип, що полягає в безкорисливому прагненні к діяльності на благо інших.

Антагонізм – одне з протиріч, яке характеризується гострою, непримиримою боротьбою ворожих сил чи тенденцій.

Атиномія – протиріччя між двома ствердженнями, кожне з котрих в рівної мірі можливо логічно довести в певній системі.

Антропологізм – зведення всіх явищ суспільного життя до властивостей людської природи.

Апостеріорі – філософське поняття, яке означає знання, яке придбане із досвіду.

Апріорі – філософське поняття, яке позначає знання, що по передую досвіду.

Априоризм – методологічний принцип, який ввів в економічну теорію представник школи неолібералізму Л. Робінсон, згідно з яким економічна теорія заснована на сукупності інтуїтивних аксіом, що стосуються поведінки індивідів, ці аксіоми безпорні та не потребують доказів. Також не потребують доказів висновки, що створені на підставі цих аксіом.

Архе – термін давньогрецької філософії, що означає відправну точку в просторовому чи часовому сенсі.

Аскетизм – моральний принцип, який висуває вимогу гранічного обмеження проблем людини, самозречення, відмови від життєвих благ і насолод з метою самовдосконалення, досягнення морального або релігійного ідеалу.

Благо – поняття, яким позначають все, що має для людини позитивне значення. В залежності від здібності речей та явищ задовольняти різні потреби людини відрізняють блага матеріальні та духовні.

Волюнтаризм – напрямок в філософії, що вважає основою буття волю; діяльність, яка керується тільки суб'єктивними бажаннями та рішеннями.

Друга економічна революція – фундаментальні зміни, які відбулися в економічній системі Європи та Північної Америки в другій половині XIX ст. внаслідок комплексного використання результатів науково-технічного прогресу.

Гармонії інтересів концепція – вчення американського економіста Г.Ч. Кері (1793-1879), згідно з якою при умовах ринкової економіки відсутні протиріччя між інтересами різних класів, оскільки з розвитком капіталізму завдяки росту продуктивності праці і збільшенню капіталів абсолютно і відносно зростає питома вага робітників в національному продукті, а питома вага капіталістів при абсолютному зростанні відносно зменшується.

Гетеродоксія - напрямок економічної теорії, які альтернативні науковій ортодоксії.

Гіпотеза раціональних очікувань – гіпотеза американського математика Дж. Мута, у відповідності з якою раціональні суб'єкти ефективно перероблюють та використовують всю інформацію, яка є в економічній системі для прогнозування майбутнього руху ринкової кон'юнктури та прийняття на основі цих очікувань свої господарські рішення.

Гносеологія – філософська теорія пізнання.

Градуалізм – принцип грошово-кредитної політики, згідно з котрим будь-які її заходи можуть бути здійснені повільно та поступово та не враховувати темчасові зміни економічної кон'юнктури.

Девіантна поведінка – поведінка, що відхиляється від норми.

Детермінізм – філософське вчення про загальну, об'єктивну обумовленість явищ природи, суспільства та людської волі.

Діалектика – філософське вчення про загальні зв'язки та розвиток.

Дискурс – поняття, що позначає висловлювання, розмірковування.

Достовірність – форма визнання істинності буття предмета через його безпосередню даність в чуттєвому або інтелектуальному спогляданні.

Дух капіталізму – термін, який ввів представник німецької історичної школи В. Зомбарт (1863-1941) для позначення рушійної сили господарського розвитку націй в епоху капіталізму. Дух капіталізму включає дух підприємництва, який пов'язаний з багатством, бажанням грошей, насильством, героїзмом та авантюризмом, та бюргерський дух, що заснований на скромності, вмінні рахувати та економити, працелюбстві та помірності.

Ідеальні типи – поняття, введене представником німецької історичної школи М. Вебером (1864-1920) для позначення абстрактних мислительних конструкцій історичного процесу, теоретичних схем, які створюються вченим з метою усвідомлення конкретних фактів історичного розвитку, дослідження і систематизації історичного матеріалу.

Імператив – вимога, наказ, закон.

Індивідуалізм – риса світогляду і принцип поведінки людини, коли інтереси окремого індивіда абстрагуються, протиставляються колективу та суспільству.

Інституціоналізм – одне з провідних напрямків економічної теорії ХХ ст. і сучасності. Предметом його дослідження є вивчення суспільства як сукупності економічних та неекономічних інститутів, які знаходяться у взаємозв'язку, взаємодії і розвитку. Інституційні зміни пояснюють зміст і напрямки суспільного розвитку.

Суспільний інститут – норми, правила, традиції, звичаї, структури та механізми, що забезпечують їх виконання та організують зв'язки між людьми, що повторюються.

Ірраціоналізм – гносеологічний принцип, що відстоює обмеженість раціонального пізнання, протиставляють йому віру, інтуїцію, інстинкт як основні види пізнання.

Історизм – принцип наукового пізнання, згідно з яким процесу дійсності повинні розглядатися в їх закономірному історичному розвитку, в зв'язку з конкретно-історичними умовами їх існування.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

Основна література

1. Casagrande S. Human Economics Paradigms, Systems, and Dynamics. London : Routledge, 2023. 226 p.
2. Schlaudt O. Philosophy of Economics. London : Routledge, 2021 180 p.
3. Воронкова В. Г., Нікітенко В. О. Філософія цифрової людини і цифрового суспільства: теорія і практика : моногр. Запоріжжя : Видавничий дім «Гельветика», 2022. 460 с.
4. Олексенко Р. І. Філософія ринкових відносин : навч.-метод. посіб. Мелітополь : ФОП Однорог Т. В., 2019. 311 с.
5. Філософія економіки і економічного розвитку : навчально-методичний посібник / уклад. : Н. О. Поліщук, Н. І. Дяченко. Красноармійськ : КП ДонНТУ, 2013. 141 с.

Допоміжна література

6. Романченко Ю. О., Єрмлаєва М. В. Етичні аспекти професійної діяльності бухгалтера. *Економічний форум*. 2019. Т. 1. № 4. С. 237-241.
7. Сомик О. М. Цінності в структурі факторів економічної поведінки. *Наука, освіта, суспільство: реалії, виклики, перспективи* : зб. матеріалів конф. (м. Вінниця, 16-17 черв. 2019 р.). Вінниця, 2019. Т. 1. С. 128-130.
8. Тесленко Т. В. Науково-епістемологічна еволюція понятійно-категоріального апарату філософії економіки як нового філософського знання. *Humanities Studies*. 2020. Вип. 4 (81). С. 126-144.
9. Вандишева-Ребро Н., Міщенко М. Ставлення до праці в українській культурі: від «сродності» в філософії Г. С. Сковороди до сучасних інтерпретацій. *Українознавчий альманах*. 2020. Вип. 27. С. 32-36.
10. Білявський В. М., Фролов І. М. Соціальна відповідальність та етика в менеджменті. *Актуальні проблеми теорії та практики менеджменту* : зб. тез доп. IX Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Одеса, 28 трав. 2020 р.). Одеса : ОНПУ, 2020. С. 39.

11. Бойченко М. Наскільки формальною є етика відповідальності? *Філософська думка*. 2021. № 1. С. 75-95.
12. Волошок О. В. Ноздріна Л. В. Щастя: психологічні та економічні аспекти. *Щастя та цивілізаційний розвиток* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Львів, 14-15 листоп. 2019 р.). Львів, 2019. С. 60-64.
13. Воробйова Л. С., Синяков С. В. Філософія економіки як своєрідне знання. *Humanities Studies*. 2021. Вип. 9 (86). С. 18-24.
14. Гернего Ю. О. Оцінка реального соціально-економічного прогресу: концептуалізація та прикладний аспект. *Економічна аналітика: сучасні реалії та прогностичні можливості* : зб. матеріалів міжнар. наук.-практ. конф. (м. Київ, 19 квіт. 2019 р.). Київ, 2019. С. 70-73.
15. Дмитренко Г., Головач Н. Людиноцентрична сутність економічного розвитку. *Економіка та суспільство*. 2021. Вип. 29. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2021-29-8>.
16. Кислий А. О. Економіка у контексті сучасної християнської соціальної думки. *Гілея* : наук. вісник. 2019. Вип. 143 (2). С. 67-72.
17. Козак К. Б. Принцип раціональності в теоріях економічного розвитку. *Вісник ХНАУ. Сер. : Економічні науки* : зб. наук. пр. 2020. № 3. С. 353-363
18. Коннова Н. О. Економіка цінностей та філософія економіки. *Грані* : наук.-теоретич. і громад.-політич. альманах. 2020. Т. 23. № 3. С. 27-37.
19. Красільнікова О. В., Гусева Н. Ю. Релігійна етика та її вплив на формування ділової етики. *The I International Science Conference on Multidisciplinary Research* (Berlin, Germany January 19 – 21, 2021). Berlin, 2021. С 873-875.
20. Лавренко О. В. Моральні основи економічного самовизначення особистості. *Актуальні проблеми психології*. 2020. Т. 1. Вип. 56. С. 44-52.
21. Лавренко О. В. Теоретико-методологічні засади дослідження економічного самовизначення особистості. *Психологічний часопис*. 2019. № 5. С. 71-83.

22. Лагутін В. Онтологічні та гносеологічні засади економічної науки XXI століття. *Вісник КНТЕУ*. 2020. № 2. С. 21-35.
23. Лантінова Г. С. Освітній вимір і культурні смисли філософії грошей. *Вісник ХНПУ імені ГС Сковороди. Сер. : Філософія*. 2015. Вип. 44. С. 223-235.
24. Логоша Р. В. Колесник Т. В. Гносеологія поняття " ринок " як основної економічної категорії в контексті множини супутніх економічних категорій. *East European Scientific Journal*. 2020. № 5 (57). С. 24-32.
25. Майстренко С. В. Етичні цінності Християнства у структурі господарсько-економічних відносин. *Фінансовий простір*. 2019. № 2. С. 30-40.
26. Марченко О. Релігійно-етичні засади та особливості господарської етики буддизму. *Вісник Львівського університету. Сер. філос.-політолог. студії*. 2022. Вип. 43. С. 110-116.
27. Онищенко В. Природа економічного процесу. *Вісник КНТЕУ*. 2021. № 1. С. 23-40.
28. Орлова К. Є., Бірюченко С. Ю. Етика бізнесу як об'єкт наукового дослідження. *Економіка, управління та адміністрування*. 2022. № 1(99). С. 76-82.
29. Орловська Ю. В., Мащенко С. О. Трансформація методів економічних досліджень у постіндустріальну епоху. *Економічний простір*. 2021. №. 173. С. 88-92.
30. Патряк О. Вплив культури та релігії на введення бізнесу. *Міжрелігійний діалог та його вплив на суспільство, політику, бізнес, культуру : міжнар. наук. конф. (м. Тернопіль, 13 жовт. 2021 р.)*. Тернопіль, 2021. С. 150-153.
31. Рудевська В. І. Еволюція теорій економічного зростання та чинники його оцінювання. *Проблеми і перспективи економіки та управління*. 2020. № 2 (22). С. 18-30.

32. Соловійов В. П. Етика як продукт цивілізації та стрижень науки і соціального прогресу: уроки минулого і проблеми сучасності. *Наука та наукознавство*. 2023. № 1 (119). С. 102-120.
33. Станіславенко Л. А. Соціальні та економічні цінності українського суспільства. *Політичне життя*. 2021. № 1. С. 103-111.
34. Тесленко Т. В. Еволюція концепцій економіки від промислової революції до цифрової. *Humanities studies*. 2022. Вип. 11 (88). С. 66-78.
35. Тешева Л. В. Зміст і природа економічного розвитку аграрного сектору. *Економічний простір*. 2020. № 164. С. 68-73.
36. Шевчук В. О. До витоків кризи економічного мислення: природничі засади з'ясування сутності та виникнення. С. Подолінський, В. Вернадський, М. Руденко—*подвижники природничих засад економічного мислення* : тези круглого столу (м. Київ, 18 листоп. 2020 р.). Київ, 2020. С. 64.
37. Юркевич О. М., Залізнюк В. П., Субочев О. В. Чинники еволюції ісламської економічної доктрини в контексті розвитку міжнародних фінансів. *Економіка та держава*. 2021. № 8. С. 73-78.
38. Юркевич О. Сутність та аналіз змісту ключових заборон в ісламській економічній доктрині. *Фінансовий простір*. 2021. № 4 (44). С. 34-45.

ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ

1. Robinson J. *Economic Philosophy*. Routledge, 2021. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003090373>.
2. Foundation 1: The Philosophy of Economy Studies – Economy Studies. *Economy Studies – Rethinking economics education*. URL: <https://www.economystudies.com/book/philosophy/>.
3. Tkhorzhevskaya T., Bohuslavskaya Y. Глобальний капіталізм vs традиційна культура: гроші у дискурсі зарубіжної культурної

антропології. *Eminak*. 2020. № 2 (30). С. 248–258.
URL: [https://doi.org/10.33782/eminak2020.2\(30\).430](https://doi.org/10.33782/eminak2020.2(30).430).

4. Lagutin V. Епістемологія економічної науки XXI століття. *Вісник КНТЕУ*. 2021. № 2. С. 38-52. DOI: [https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021\(136\)03](https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2021(136)03).

5. Поліщук О., Петрук, Н. Аксіологічні орієнтири у філософії сталого розвитку суспільства. *Вісник НЮУ імені Ярослава Мудрого. Сер. : Філософія, філософія права, політологія, соціологія*. 2022. № 1 (52). С. 47-58. DOI: <https://doi.org/10.21564/2663-5704.52.250656>.

6. Сазонець І. Л., Джинджоян В. В. Економічна антропологія в системі методологій дослідження соціальних процесів. *Вісник НУВГП*. 2019. Вип. 3(87). С. 83-102. URI: <http://info.dgu.edu.ua:80/jspui/handle/123456789/572>.

7. Спаський І. Д. Онтологізація господарства в контексті економічної антропології. *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету* : зб. 2019. Вип. 30. С. 53-57. URI: <https://docs.mgu.edu.ua/docs/konferencii/sborniki/sbirnik302019.pdf#page=53>.

8. Спаський І. Д. Софійна онтологізація господарства у практиках філософської рефлексії економічного мислення. *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політолог. студії*. 2021. Вип. 36. С. 146–155. URI: http://www.fps-visnyk.lnu.lviv.ua/archive/36_2021/20.pdf.

9. Уманців Ю. Економічна теорія у новітньому методологічному дискурсі. *Вісник КНТЕУ*. 2019. № 2. С., 51–63. DOI: [https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2019\(124\)03](https://doi.org/10.31617/visnik.knute.2019(124)03).

ЗМІСТ

ВСТУП.....	3
Тема 1. Філософія економіки як наукова дисципліна: поняття, структура, функції, етапи розвитку.....	4
Тема 2. Економіка як сфера буття суспільства.....	17
Тема 3. Особливості економічного пізнання.....	34
Тема 4. Економічна свідомість.....	52
Тема 5. Економічна культура.....	65
Тема 6. Економічна антропологія та економічна аксіологія.....	82
Тема 7. Економічна етика.....	98
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	113
СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ.....	117
ІНФОРМАЦІЙНІ РЕСУРСИ.....	121

Навчальне видання

ФІЛОСОФІЯ ЕКОНОМІКИ

курс лекцій

Укладачі:

Мірошкіна Наталія Валеріївна

Суріна Ганна Юріївна

Формат 60x84 1/16. Ум. друк. арк. 10,6

Тираж 100 прим. Зам. № _____

Надруковано у видавничому відділі

Миколаївського національного аграрного університету

54020, м. Миколаїв, вул. Георгія Гонгадзе, 9

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №4490 від 20.02.2013 р.